

Kumani - nomadski ratnici u istočnoj Europi razvijenog srednjeg vijeka

Herak, Ajla

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:676156>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Image not found or type unknown

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za hungarologiju, turkologiju i judaistiku

Katedra za turkologiju

Diplomski rad

**KUMANI – NOMADSKI RATNICI U ISTOČNOJ EUROPI RAZVIJENOGA
SREDNJEG VIJEKA**

Studentica: Ajla Herak

Mentor: dr.sc. Ekrem Čaušević

Zagreb, rujan 2019.

Izjava o autorstvu

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad *Kumani – nomadski ratnici u istočnoj Europi razvijenoga srednjeg vijeka* izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentora dr.sc. Ekrema Čauševića. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

(Vlastoručni

potpis

studentice)

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Tko su bili Kumani?	2
2.1. Etnogeneza: o imenu i porijeklu	2
2.2. Uspón kumanske konfederacije	4
3. Kako su Kumani ušli u povijest?	9
3.1. Kumani pred vratima Europe	9
3.2. Strah i trepet za Kijevsku državu	12
3.3. Agens u obnovi nezavisne Bugarske	16
3.4. Bizantincima na usluzi	21
3.5. Kunság: mađarska Kumanija	24
4. Tragovima Kumana u Europi	29
5. Zaključak	35
6. Prilozi	37
7. Literatura	43
8. Sažetak	45

1. Uvod

S obzirom na to da diplomski rad predstavlja krunu studiranja, odlučila sam posvetiti ovaj rad jednoj specifičnoj temi koja je u nekoliko navrata tijekom studiranja privukla moju pozornost i koju sam imala veliku želju detaljnije razraditi, a to su Kumani. Naime, Kumani ili Kipčaci, kako ih se spominje u istočnim izvorima, bili su turkijski narod koji je od 11. do 13. stoljeća dominirao područjem istočno-europske stepe te odigrao, vjerujem, ključnu ulogu u političkoj i vojnoj povijesti tog područja. Dakako, riječ je o starom nomadskom narodu ne u potpunosti poznatog porijekla koji su svojim ratničkim vještinama pronalazili velike saveznike s jedne strane, ali i velike protivnike s druge, u jakim istočnoeuropskim i balkanskim državama razvijenoga srednjeg vijeka.

Ovaj rad odlučila sam podijeliti u tri dijela kako bi bio što precizniji i dosljedniji u iznošenju događaja, te samim time i u tumačenju. U prvom dijelu osvrnula bih se na sam naziv Kuman, kao i na njegove razne varijante u različitim izvorima. Usporedo s time, obratila bih pozornost i na objašnjenja o njihovom porijeklu, bolje rečeno teorijama o podrijetlu tog nomadskog naroda koji je na zapad došao s prostora središnje Azije, inače kolijevke svih turkijskih naroda. Također, nekoliko odlomaka bavit će se, koliko će mi to literatura dopustiti, i informacijama o njihovome društveno-političkom ustroju. U drugom dijelu ovoga rada, koji ujedno predstavlja i najvažniji dio, namjeravam razjasniti ulogu koju su imali Kumani, na čiji se spomen, makar pod poprilično drukčijim nazivima, može naići u mnogim kronikama toga vremena. Najprije bih obratila pozornost na njihov dolazak i smještanje u područje istočnoeuropske stepe te prvim odnosima s narodima, od kojih su neki također bili turkijskoga podrijetla. Sljedećih nekoliko poglavlja posvećeno je neprijateljskom, ali i savezničkom, odnosu Kumana s moćnim istočnoeuropskim državama razvijenoga srednjeg vijeka, odnosno Kijevskom državom, Drugim Bugarskim Carstvom i Bizantom. Nadalje, u okviru trećeg dijela htjela bih se ukratko osvrnuti na kumansko kulturno nasljeđe, čiji su tragovi danas ponajviše prisutni na području Mađarske unutar čijih granica su se doselili po provali Mongola u Europu. Naposljetku, ovaj rad dovršit ću jednim preglednim zaključkom u kojem ću se osvrnuti na ciljeve i rezultate do kojih sam došla prilikom ovog skromnog i, nadam se, zanimljivog pothvata, što predstavlja ovaj rad posvećen jednom od mnogih staroturkijskih naroda koji su u jednom periodu u prošlosti odigrali važnu ulogu u razvoju političke, a ponekad i kulturne, povijesti na području istočne Europe.

Glavni cilj ovoga diplomskog rada je istražiti ulogu i značaj koji su imali Kumani kao saveznici moćnih istočnoeuropskih i balkanskih država razvijenog kasnog vijeka. Međutim, kad to nisu bili, jesu li im oni predstavljali prijetnju?

2. Tko su bili Kumani?

2.1. Etnogeneza: o imenu i porijeklu

Prije nego što se usredotočim na samu temu ovoga rada, nužno je najprije (pokušati) odgovoriti na pitanje tko su bili Kumani prije dolaska pred europska vrata. Naime, pitanje etničkog porijekla Kumana, ili bolje rečeno kipčackih plemena, krajnje je zamršeno, što je, čini mi se, karakteristično za proučavanje bilo kojeg azijskoga nomadskog naroda. No, većina znanstvenika ipak se slaže da je najvjerojatnije riječ o turkijskome narodu. Poznati pod raznim imenima, Kumani su bili konfederacija turkijskih nomadskih plemena koji su nastanjivali područje pontsko-kaspijske stepe, koje je kasnijim izvorima postalo poznato pod nazivom kipčacka steпа. U historiografskim izvorima najčešće se nailazi na dva naziva za taj plemenski savez, Kumani i Kipčaci. Naziv Kuman (i njegovi derivati u drugim jezicima poput *Comani*, *Qumân*, *Kómanoi*, *Koman* itd.) karakterističan je za zapadne historiografe i prvi put ga bilježe bizantski kroničari 1080. godine¹. Pretpostavlja se da je riječ o izvedenici iz turkijskoga pridjeva *quba*, što označava neku bljedunjavu sivu ili žutu boju, odnosno, kako je to zapisao Kašgari u svom *Divanu*, „boju između crvene i žute“². Složim li se s teorijom Karla Heinricha Mengesa da rijetki sufiks *-an/-en* u riječi Kuman označava nekadašnji oblik za turkijsku množinu, može se dobiti nešto jasnija slika o Kumanima kao svjetloputim, bjeloputim ljudima stepe³.

Taj narod svijetle puti i kose u istočnim izvorima spominje se pod nazivom Kipčak pa se tako u islamskim izvorima spominje već od 8. stoljeća pod nazivom *Qifjâq*, u mongolskim od 1240. godine kao *Kibčag* te u kineskim od 13. stoljeća kao *Ch'in-ch'a*⁴. Postoje mnoge teorije o etimologiji tog etnonima, ovisne dakako i o samim teorijama o porijeklu tog naroda. Međutim, kako u zapadnim, tako i u istočnim izvorima postoji jedinstvena predodžba o Kumanima kao stepskim ljudima. I tako, prema jednoj od etimoloških teorija čije bi se

¹ Gökbel, „Kipchaks and Kumans“, 643.

² Ibid, 644.

³ Ibid, 644.

⁴ Hostler. *The Turks of Central Asia*, 270.

začetke moglo pronaći u Rašidudinovom djelu o legendi o kanu Oguzu⁵ te koja ima nešto mitskiju notu od one gore navedene, etnonim Kipčak izveden je iz turkijske imenice *qobuq*⁶, što se može prevesti kao drvo praznoga ili truloga središta⁷. Zanimljivo je također i naglasiti kako je etnonim Kipčak upravo prvi zabilježen i da se češće koristi u modernim izvorima za označavanje tog stepskog naroda. Istaknula bih također i zanimljivost da, dok se etnonim Kuman, koji Gyula Németh smatra da su se sami Kumani tako identificirali⁸, čini nepoznat i stran suvremenom turkijskom uhu, etnonim Kipčak je itekako prisutan i u današnjem turkijskom svijetu, i to prvenstveno kao plemenski ili klanski naziv među Baškirima, Uzbekima, Karakalpacima, Kazasima, Kirgizima, Nogajima i Krimskim Tatarima⁹.

Najzad, postoji još nekoliko stranih, odnosno neizvornih naziva kojima su Kumane označavali Europljani. Ruski kroničari su ih već od 1055. godine poznavali kao Polovce, odnosno riðokose ljude, a dvadesetak godina poslije spominju se i kod kroničara Adama iz Bremena kao Palidi. U latinskim i njemačkim tekstovima zabilježeni su dosta kasno, tek u 13. stoljeću, kao Valveni, Valvi, Flavi i Faloni¹⁰. Međutim, u mađarskim kako starijim tako i novijim izvorima Kumani se spominju kao Kun, etnonim koji je Németh smatrao da se etimološki podudara s etnonimom Kuman¹¹. Bitno je ovdje istaknuti da su Mađari upotrebljavali naziv Kun za obilježavanje svih ranijih turkijskih plemena, poput Pečenega, što znači da se mađarskim izvorima mora pristupiti s određenom dozom opreza. Zanimljivo je ovdje istaknuti kako mi se čini da su Kumane od svih zapadnih kroničara, jedino bizantski pamtili pod njihovim turkijskim nazivom Kumani. Zaključno, sasvim je jasno da svi ti različiti nazivi zapravo dijele isto značenjsko svojstvo, i da su kako zapadni, tako i istočni ljudi najprije opazili i doživjeli Kumane kao svjetloput stepski narod. No, jesu li ih zapamtili po još nekoj drugoj značajnoj karakteristici? Odgovor na to pitanje namjeravam ponuditi i obrazložiti u poglavljima nakon ovoga.

Kao što je već spomenuto, pitanje etničkog podrijetla Kumana vrlo je kompleksne naravi, štoviše, mnogi turkolozi zaključili su kako etnogeneza Kumana predstavlja jedno od

⁵ Prema staroturkijskoj legendi, kan Oguz, kojega se drži za utemeljitelja svih turkijskih naroda, imao je sina po imenu Kipčak, kojemu je dodijelio zapadnu stranu da vlada, što implicira da je zapad namijenjen kipčackim, odnosno kumanskim plemenima (Gökbel, „Kipchaks and Kumans,” 645).

⁶ Riječ je naime o imenici koja je prisutna i u suvremenome turskom jeziku, pod oblikom *kovuk*, u značenju šupljina ili pećina.

⁷ Ibid, 271.

⁸ Gökbel, „Kipchaks and Kumans,” 644.

⁹ Hostler. *The Turks of Central Asia*, 272.

¹⁰ Gökbel, „Kipchaks and Kumans,” 643.

¹¹ Ibid, 644.

najkompliciranijih problematika u njihovom istraživačkome području¹². Neki istraživači, poput Josefa Marquarta i Gustava Halouna, razvili su teorije prema kojima su Kumani izvorno bili mongolsko pleme, no te su teorije odbačene napose zbog činjenice da Kumani nisu imali mongolske crte lica, kao i zbog toga što se u kumanskome jeziku nalaze tek neki tragovi mongolskoga jezika koji možda i nisu nužno mongolskog podrijetla već su došli posredstvom nekih drugih naroda¹³. S druge strane, s obzirom na to da su bili blijeđe puti i kose, neki su ih turkolozi, poput Marquarta, Paula Pelliot i Vasilyja Bartolda, pokušali povezati s Indoeuroljanima, smatrajući ih indoeuropskim plemenom koji je naselio mongolsko područje. Iz srednjovjekovnih pak islamskih izvora, naročito Marvezijevih i Birunijevih, dalo bi se pretpostaviti da bi Kumani mogli biti ogranak Žutih Ujgura, što se argumentira postojanjem „žutih ljudi“ u sjevernoj Kini, gdje i danas postoje neki njihovi jezični ostaci. Bilo kako bilo, u mnoštvu hipoteza o porijeklu Kumana, od kojih se neke mogu doimati uvelike vjerojatnije, dočim se druge pri boljem proučavanju mogu smatrati podosta nategnute, smatra se nemogućim sa sigurnošću kazati odakle Kumani dolaze. No, ono što se daje zaključiti jest da na Kumane, kako sam ih odlučila u ovom radu nazivati, nikako ne bi trebalo gledati kao na jednu homogenu zajednicu, već više kao na promjenjivu konfederaciju raznih turkijskih, i možebitno mongolskih i/ili nekih drugih središnjeazijskih, plemena nomadskoga karaktera.

2.2. Uspon kumanske konfederacije

Brojni povjesničari i turkolozi, napose Marquart, D.A. Rasovsky i Akdeş Kurat, posvetili su se detaljnoj analizi Kumana te nastojali dati točne dokaze i činjenice vezane uz njihovu raniju povijest. Naime, iako je iz pouzdanih izvora, prvenstveno starih ruskih tekstova, poznato da se Kumani kao snažan savez javljaju od 1055. godine, zbog nedostatka starijih jasnijih izvora, ne zna se točno kada općenito stupaju na povijesnu scenu. Neki povjesničari, naročito oni gore navedeni, tako smještaju Kumane u kasnom 8. stoljeću u područje središnjih kazaških stepa, gdje su živjeli zajedno s Kimecima, Baškirima i Pečenezima¹⁴. Neki ih također poprilično precizno povezuju upravo s Kimecima, s kojima su Kumani možebitno isprva dijelili ne samo prebivalište, već možda i vlast. Naime, većina povjesničara i turkologa smatra da su Kumani prvobitno bili dijelom Kimečke nomadske

¹² Ibid.

¹³ Hostler. *The Turks of Central Asia*, 275.

¹⁴ Gökbel, „Kipchaks and Kumans,“ 645.

konfederacije u kojoj su u početku dominirali Kimeci, te da su s vremenom, odnosno negdje u ranom 11. stoljeću, Kumani preuzeli vlast¹⁵ (Golden 2002:660). Tu pretpostavku potkrepljuju činjenicom da Kašgari u svojem *Divanu* iz 1077. godine razlikuje Kumane od Kimeka, odnosno Yemeka, što je etnonim koji je zamijenio stariji oblik Kimek upravo zbog toga što su Kumani činili dominantan narod u konfederaciji¹⁶. Dakako, to je podosta očit zaključak uzme li se u obzir da su vrlo male šanse da su Kumani kao samostalno pleme mogli uopće opstati u ondašnje vrijeme, kao i to da povijesni izvori prestaju spominjati Kimeke od 11. stoljeća kada se čini kao da Kumani preuzimaju njihovo mjesto u izvorima. Prema tome, vrlo je moguće i da je naziv Kuman postalo zajedničko ime za sve Kimeke, baš kao što to Rasovsky navodi¹⁷.

Nadalje, ono što se također pretpostavlja je da su Kumani na prijelazu s 9. na 10. stoljeće počeli migrirati prema zapadu, potiskujući pritom najprije Oguze, a onda i Pečenege dublje u iranske, odnosno bizantske granice. Vrlo zanimljivo objašnjenje za to nude povjesničari Kurat i Rasovsky koji smatraju da su migracije Kumana iz njihova prvobitna središnjeazijskoga područja potaknute u ranom 10. stoljeću usponom moći Kitajske države, što je, prema njima, bio glavni okidač migracija svih turkijskih plemena iz tog, a i okolnog područja, prema zapadu. Obojica se također slažu s pretpostavkom da su Kumani živjeli u savezu s Kimecima, smještajući ih u doline rijeke Irliš. Dalo bi se tako zaključiti da su plemena kumanske konfederacije nastanjivala područje između rijeke Irliš i Balhaškog jezera, preciznije rečeno srednji tok rijeka Tobol i Išim u sjeverozapadnom Sibiru, odakle su se negdje u 10. stoljeću najprije spustili malo južnije, a potom krenuli prema zapadu u ranom 11. stoljeću. Kumani su već 1030-ih godina, kada se smatra da su se počeli širiti prema jugu te samim time i predstavljati opasnost Horezmijskome Carstvu, a zatim i drugim carstvima i narodima s kojima su dolazili u kontakt.

Kada je riječ o kumanskoj konfederaciji koja 1050-ih godina dolazi u crnomorsko područje, odnosno južne obale Crnoga mora, trebalo bi imati na umu da je to savez koji se je u svojim ranijim godinama nastanka razlikovao od svojeg kasnijeg ustroja, ne samo po svom djelovanju, već i po samom sastavu. Ovdje bih htjela skrenuti pozornost na sam ustroj i organizaciju spomenute konfederacije, koliko mi to literatura dozvoljava naravno, ne bih li

¹⁵ Golden, „Notes on the Qipchaq Tribes: Kimes and Yemeks,“ 660.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Za daljnju analizu Kimeka i njihovog spornog odnosa s Kumanima, predlažem konzultirati Golden, Peter, „Notes on the Qipchaq Tribes: Kimeks and Yemeks.“ u *The Turks.1, Early Ages*, uredili Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz i Osman Karatay, 660-670. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002., i Kimekov, Bolat, „Kimeks“ u *The Turks.1, Early Ages*, uredili Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz i Osman Karatay, 671-679. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002.

prikazala njezinu malo bolju i živopisniju sliku. S obzirom na to da se etnonim Kipčak u izvorima spominje znatno ranije od etnonima Kuman, kako je već spomenuto, mnogi povjesničari razvili su teoriju kako je na područjima istočnoga i južnoga Sibira te kazaške stepe prvobitno postojala Kipčaćka nomadska konfederacija, u čije su prostore prodrli Kumani u ranom 11. stoljeću. Dakako, ne postoje zapisi o tome, no sigurno jest da su se te dvije konfederacije sjedinile u jednu¹⁸. Slijedom takvog jednog kulturnog i političkog sjedinjenja, ne mogu se uočiti razlike među različitim nazivima za istu konfederaciju od kraja 12. stoljeća, kao što to i sam Marquart navodi¹⁹. No, ono što se može zaključiti jest da mi se čini kako su etnonimi Kuman i Kipčak postali zaista bliski po značenju, jer su zapravo označavali isti savez sastavljen od više manjih skupina, baš kao što se to dogodilo i s etnonimima Mongol i Tatar od sredine 13. stoljeća.

Na prijelazu s 12. na 13. stoljeće, Kumanska konfederacija dominirala je ogromnim područjem od srednjeg toka rijeke Irliš pa sve do donjeg toka rijeke Dunav. Njezine točne granice utvrdili su uglavnom dominikanski i franjevački putnici u vrijeme Mongolske navale na Europu. Tako je, zahvaljujući Ivanu Karpiniju, koji je osobno proputovao kumanskim teritorijem, poznato da je taj teritorij bio „posve ravan“ i da su kroz nj tekle četiri glavne rijeke, Dnjeper, Don, Volga i Ural²⁰. S obzirom na to da je riječ o zaista širokom području, pretpostavlja se da su u nj obitavale tri veće grupacije, na što ukazuju i sami arheološki nalazi²¹. Jednu su grupaciju činili Kumani-Kipčaci na području središnje Azije, za koje kumansko-kipčaćki lokaliteti na donjem toku Volge ukazuju da je bila riječ o etnički izmiješanoj populaciji. Zatim, istočno od njih nalazili su se Kipčaci koji su obitavali u području zapadnog Sibira te koje karakteriziraju pretežito mongoloidni elementi. Treću grupaciju činili su Kumani na zapadu, koji su, prema nalazima, imali jače značajke europeida. Spomenila bih još jednu vrlo zanimljivu i, rekla bih, specifičnu podjelu Kumana, onu Šimuna de Keze iz 13. stoljeća, koji ih dijeli na bijele i crne Kumane²². Navjerojatnije je riječ o geografski uvjetovanoj podjeli, jer prema turkijskom sustavu crna označava sjever svijeta, dok bijela označava zapad. Na sličnu podjelu može se naići i kod Idrizija, koji kumanske gradove dijeli na Crnu i Bijelu Kumaniju²³.

¹⁸ Vášáry. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 6.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid, 8.

²¹ Hostler. *The Turks of Central Asia*, 278.

²² Ibid.

²³ Ibid.

Kumanska konfederacija sa svojom etnički i lingvistički heterogenom strukturom koju karakteriziraju turkijski, mongolski i čak iranski elementi, nikada nije bila politički ujedinjena, odnosno nije postojao glavni autoritet, sve do dolaska Mongola u Europu. Kako to navodi jedan češki putnik u kasnom 12. stoljeću, Kumani „nisu imali kralja, samo prinčeve i plemićke obitelji“²⁴. Nikad nije postojalo Kumansko ili Kipčaćko carstvo, makar se u nekim tekstovima može (opravdano?) naići na te termine. Radi se o kumanskim samodostatnim grupacijama koje su vodili samostalni kanovi, odnosno vođe, koji su djelovali na svoju vlastitu inicijativu, u potrazi za izvorima opstojnosti. Naime, područje kojim je ta konfederacija slabo povezanih plemena dominirala, islamski historiografi nazivaju *Dasht-i Kipchak* (kipčaćke stepe), dok su kijevski i ruski knezovi to područje nazivali *Zemlja Poloveckaja* (zemlja Polovaca) ili *Pole Poloveckoe* (ravnicu Polovaca), a u latinskim izvorima spominje se pak kao Kumanija²⁵. Bitno je svakako napomenuti da svi ti nazivi nisu označavali isto područje, baš kao što je to situacija i s etnonimima kojih sam se ranije dotakla. Naime, različiti izvori su, ovisno o svom vlastitom periodu i prostoru, imenovali drugačije dijelove Kumanske konfederacije. Pa tako ono što se u islamskim izvorima spominje kao *Dasht-i Kipchak*, odnosi se samo na njezino istočno područje, dok ruski i zapadni izvori misle na njezino zapadno područje. Drugim i preciznijim riječima, Kumanija je obuhvaćala današnju Vlašku i Moldaviju, dok je zemlja Polovaca u ruskom jeziku označavala stepsko područje između Dnjepra i Volge²⁶. Naposljetku, kako bih svom čitatelju precizno i jasno predočila kumanski teritorij, odlučujem se poslužiti istraživanjima Rasovskoga, V. Kudrjašova, Svetlane Pletnyove i Germana Fedorova-Davydova, čija su zapažanja zabilježena u karti na kraju rada. Prema tome, Kumani su naseljavali područje od donjeg toka Dunava i Karpata do obala Dnjestra; od stepa između Dnjestra i Dnjepra do obala Crnog mora; donjeg toka Dnjepra; Krima i obala Azovskog mora; porječja Donjecka, donjeg i srednjeg toka Dona; stepa sjeverozapadnog Kavkaza uz rijeku Kuban; obala Volge te područje između Volge i Urala²⁷.

Razlog zašto Kumani nikada nisu bili politički ujedinjeni može se pronaći u jednostavnom zaključku da naprosto nisu mogli i/ili nisu htjeli uspostaviti snažnu i centraliziranu političku zajednicu. Najvjerojatnije zato što kao nomadi u tadašnje doba nisu imali koristi od napuštanja svojih nomadskih tradicija. Štoviše, dalo bi se i zaključiti da naprosto nije ni bilo potrebe za time. Naime, Kumani su se, baš kao i sva druga nomadska

²⁴ Petahia, citirano u Hostler. *The Turks of Central Asia*, 279.

²⁵ Vászary. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 7.

²⁶ Ibid.

²⁷ Pálóczi-Horváth, „L’immigration et l’établissement des Comans en Hongrie,” 317.

plemena, pored uzgoja stoke, s vremena na vrijeme upuštali i u plaćeničke i pljačkaške radnje ne bi li si povećali životni standard. Dakako, možda su unutarnji sukobi među vođama sprječavali njihovo političko ujedinjenje, što je svakako vrlo moguć razlog, pogotovo ako ne mislimo da su svi vođe imali iste ciljeve, odnosno želje za svoj klan. No, moglo bi se zaključiti i da se politička ujedinjenost Kumanske konfederacije nije mogla ostvariti i zbog toga što je svako pleme bilo ponajprije odano svome vođi, te i zbog toga što nisu poznavali centraliziranu ideju zajedničke odanosti isključivo jednoj osobi. Potonje je vidljivo naprimjer iz jednog slučaja koji je Rašidudin zabilježio, prema kojemu su dvojica vođa iz dva različita plemena, kada su pali u ruke mongolskoga neprijatelja, očitovali odanost najprije svome vlastitom plemenu, a zatim su se identificirali kao vođe Kumanske konfederacije²⁸. Nadalje, istraživanja pokazuju da je kumanska konfederacija na svom vrhuncu moći u 12. stoljeću zasigurno morala posjedovati neki raniji oblik feudalizma te da su klanovi i plemena bili politički ujedinjeni. Štoviše, Németh navodi da je bilo pokušaja uspostavljanja nasljednog sustava po muškoj liniji, što znači da više nije bila riječ o klanovima po krvnom srodstvu, već da se ta klanska aristokracija pretvorila u klanove plemića u 12., a naročito u 13. stoljeću²⁹.

Osvrnula bih se ukratko još na neke osobitosti kumanskih plemena na koje sam naišla proučavajući literaturu te koje smatram bitnima istaknuti, jer će nam saznanje o njima itekako koristiti tijekom kasnijih poglavlja. U ruskim izvorima sačuvan je nemalen broj naziva kumanskih plemena, koji su uglavnom turkijskog podrijetla, poput Burčogli, Küčeba, Qol-oba, Ölberli(g), Targil, Terter, Toqsoba, Ulašogli, Urusoba, Yemek itd.³⁰. Ti isti ruski izvori od sredine 12. stoljeća spominju Kumane uglavnom kao *Polovci Dikii*, odnosno divlje Kumane, što je termin koji su skovali kijevski knezovi. Njime su se, iz perspektive Kijevske države dakako, označavala kumanska plemena s područja oko rijeka Ural, Volge i Dona koji su imali posve neprijateljske odnose prema kijevskoj vlasti³¹. Međutim, iako nisu imali običaj sklapati saveze s kijevskim knezovima, tzv. divlji Kumani znali su imati duge i stabilne saveze s drugim ruskim kneževinama³². Među te Kumane spadaju dva istaknuta plemena Ölberli(g) i Toqsoba³³, čiji su nekoliko generacija vođa ostali zabilježeni u ruskim kronikama kao najveći kumanski vođe koji su uspjeli steći nešto više od puke lokalne moći. O njima će se, dakako, pokušati nešto više kazati kroz sljedeća poglavlja. Tzv. divljim Kumanima

²⁸ Vászary. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 10.

²⁹ Pálóczi-Horváth, „L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie,“ 318-319.

³⁰ Hostler. *The Turks of Central Asia*, 279.

³¹ Ibid.

³² Golden, „The Polovci Dikii“, 297.

³³ Hostler. *The Turks of Central Asia*, 279.

pripadali su i plemena Qol-oba, Terter i Alp-erlü. Kao opoziciju tim divljim Kumanima, Omeljan Pritsak uvodi termin ne-divlji Kumani, koji se dakako ne spominje u ruskim izvorima, ali ga povjesničari nerijetko koriste za označavanje zapadnijih kumanskih plemena Burčoqli, Ulašoqli, İtoqli i Urusoba, koji su obitavali na području srednjeg i donjeg toka Dnjepra³⁴.

Naposljetku, usudila bih se zaključiti kako očita prisutnost Kumana u mnogim izvorima svakako daje već sad naslutiti kako mora da su bili od izuzetne važnosti kad se govori o zapadnome području tzv. *Dasht-i Kipchak* u razvijenome srednjem vijeku. No, tko nam je uopće dao zapise o njima? Iako se, nažalost, ne mogu pohvaliti da svoja zapažanja donosim proučavajući autohtone izvore, kojih inače skoro da ni nema kada je riječ o (euro)azijskim nomadskim narodima, mnoga islamska, bizantska, ruska, kao i zapadnija historiografska djela i kronike, dala su mi uvid u povijesna kretanja Kumana. To dakako znači ne samo da ti izvori ne nude skoro pa nikakav uvid u nomadski život Kumana, što se daće zaključiti iz nekoliko oskudnih opažanja koja su gore navedena, već i da se na te izvore treba gledati s određenom dozom rezerve. Pretpostavljam da navedeni povijesni izvori nisu na svog nomadskoga stranca gledali nepristrano.

3. Kako su Kumani ušli u povijest?

3.1. Kumani pred vratima Europe

Prema istočnim izvorima, napose prema Gerdiziju, Kumani su u ranom 10. stoljeću bili susjedi Pečenega, Hazara i Kamskih Bulgara. U prvom desetljeću 11. stoljeća, prodiru još više prema zapadu, odnosno prema rijeci Volgi te s obzirom na to da su nezavisna plemena, dolaze u kontakt s mnogim narodima. Naime, budući da na Kumane ne treba gledati kao na ujedinjen i jedinstven narod, već kao na nezavisne skupine kumanskih plemena, njihova kretanja također treba promatrati kao pojedinačna djelovanja. Kumanska plemena koja su obitavala na sjeveroistočnoj obali rijeke Sir-Darje već 1030-ih godina ulaze u sukobe s horezmijskim šahovima, s kojima će naredna dva stoljeća uspjeti održati poprilično stabilne i bliske odnose. Naime, Kumane je kao nomadski narod svakako privlačila čuvena horezmijska trgovina, a poznato je također da su politički brakovi kumanskih prinčeva i princeza u horezmijsku aristokraciju zasigurno pridonijeli održavanju tih odnosa³⁵. Nadalje, jedan dio

³⁴ Golden, „The Polovci Dikii“, 298.

³⁵ Hostler. *The Turks of Central Asia*, 280.

kumanskih plemena dopro je do rijeke Kame na sjeveru, gdje se, prešavši planinsko područje Urala uzduž rijeke Irliš, postepeno počeo sjedinjavati s Povolškim Bugarima, zbog čega i dan danas područje srednjega toka Volge nastanjuju turkijski narodi³⁶. Druga su pak, kumanska plemena doprla do donjega toka Volge, odnosno do područja Hazarske države, kojim su i dominirali naredna dva stoljeća. Svojim dolaskom zapečatili su sudbinu te snažne turkijske države, koja je slijedom učestalih sukoba s Bizantom i kijevskim knezovima, a sada još i s novim turkijskim susjedima, u potpunosti izbrisana s političke scene srednjega vijeka. Međutim, Hazari su pod kumanskom vlašću i dalje uspjeli sačuvati određenu autonomiju, a nerijetko se u izvorima navodi i da su poprimili utjecaj Kumana u lingvističkome i kulturnome pogledu³⁷.

Daljnijim napredovanjem prema zapadu, Kumani potiskuju oguska plemena iz okolnog područja rijeke Don, pa su potonji napali Pečenege i zauzeli lijeve obale Dnjepra. Negdje početkom 1060-ih godina, Kumani prodiru prema Dunavu, pa se i Oguzi spuštaju prema jugu 1064. godine. Poznato je da su tom prilikom kijevski knezovi prihvatili progonjene Pečenege i Oguze, na što Kumani nisu gledali blagonaklono i što je, pretpostavljam, negativno utjecalo na njihov daljnji razvoj odnosa³⁸. Njihovo daljnje kretanje zaustavljeno je pred mađarskim granicama tako da su široke ravnice na sjevernoj obali Crnoga mora od tog perioda pa sve do provale Mongola u Europu bila pod kumanskom vlašću. Poznato je da su Pečenezi postali dijelom Kumanske konfederacije negdje u kasnom 11. stoljeću zbog čega se upravo Pečenezi u mnogim izvorima navode kao jedan od kumanskih plemena. Pretpostavljam da je to zato što su Kumani u nekoliko navrata djelovali kao ispomoć Pečenezima u sukobima s Bizantom, od kojih je najpoznatiji onaj iz 1087. godine kod grada Silistre. Međutim, pečeneški vođe ponekad su teško prihvaćali nadmoćnost Kumana nad područjem kojim su donedavno oni sami dominirali. Tako su, primjerice, nakon pobjede kod Silistre, Pečenezi odbili podjednako podijeliti ratni plijen te se po prvi put dotada sukobili s Kumanima. Kumani su se do kraja stoljeća sukobljavali, ali i nerijetko sklapali saveze, s neprijateljski nastrojenim Pečenezima, sve dok ih nisu u potpunosti porazili i uništili njihovu donekle ujedinjenu konfederaciju te ih natjerali da potraže sklonište u susjednim državama, ponajprije Bizantu i Mađarskoj, gdje su se s vremenom u potpunosti asimilirali s lokalnim stanovništvom. Da su ta dva plemenska

³⁶ Gökbel, „Kipchaks and Kumans,“ 647.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid, 648.

saveza udružila snage, bila bi osvojila velik dio Europe, zaključak je to koji László Rásonyi izvodi na temelju povijesnih izvora³⁹.

Nadalje, Kumani su odigrali ključnu ulogu u sukobima Seldžuka i Gruzijaca u kasnom 11. i ranom 12. stoljeću. Naime, neka su se kumanska plemena udružila s Gruzijcima u borbi protiv Seldžuka, dok su druga pridonijela vojnom uspjehu Seldžuka. Iako su se, prema izvorima, već 1065. godine Kumani prvi put sukobili s sultanom Alp Arslanom koji ih istjerao s područja istočnih obala Kaspijskoga jezera, kumanski vođe uspjeli su zauzeti važne pozicije u kasnijim seldžučkim državama. Štoviše, navodi se čak i da je u nekim anadolskim gradovima postojala praksa obrazovanja kumanske djece radi pristupanja dvorskim i službenim pozicijama⁴⁰. Kumani su ipak, u kontekstu Seldžuka, ostali ponajprije zapamćeni kao dobra ratna snaga pa se tako, naprimjer, spominje da je vojska sultana Togrula brojila deset tisuća kumanskih konjanika. Međutim, kao što je već spomenuto, Kumani su odigrali važnu ulogu u sukobima, ili bolje rečeno ratu, između Seldžuka i Gruzijaca, u kojemu su pridonijeli uspostavljanju gruzijske neovisnosti od Seldžuka.

Početkom 12. stoljeća, usred žestokih sukoba s Kijevskom državom, Kumani s područja sjeveroistočne obale Crnoga mora, točnije s područja između rijeka Don i Kuban, su pod vodstvom kana Ötröka, potomka znamenite šarukanske loze iz plemena Toqsobe, izbjegla u Gruziju. Nastanili su se u Gruziju na poziv kralja Davida IV. Gruzijskog koji je u njima pronašao vojnu podršku protiv seldžučke okupacije gruzijskoga teritorija. Tom prilikom, kralj se je oženio Ötrökovom kćeri kako bi osnažio odnose s Kumanima i na taj način osigurao njihovu ratničku snagu u budućnosti. Naime, zahvaljujući svojoj snažnoj gruzijsko-kumanskoj vojsci, David IV. izvojevao je tijekom svoje vladavine važne pobjede u borbama protiv nekoliko azerbajdžanskih begova, širvanskih šahova i seldžučkih begova, od kojih je, između ostaloga, uspio povratiti budući glavni grad Tbilisi. Nakon smrti kijevskog kneza Vladimira II. Monomaha, kan Ötrök vraća se u kubanske stepe, dok većina Kumana odlučuje ostati na gruzijskom teritoriju i naseljavati područje uz rijeku Kuru i jezero Čildir. Bili su odani gruzijskome prijestolju te su u kratkom roku primili pravoslavlje i s vremenom se potpuno asimilirali. U drugoj polovici 12. i prvoj polovici 13. stoljeća predstavljali su glavni izvor gruzijske vojne moći, a nerijetko su se, slijedom braka ili vojnog uspjeha, uspjeli na važne državne položaje i funkcije.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid, 649.

Naposljetku, iz svega navedenoga dalo bi se zaključiti da su Kumani dolaskom u crnomorsko područje utjecali na neke od naroda tog područja, dakako na neke znatnije, a na neke slabije. Tako su neke turkijske plemenske skupine, poput Pečenega i Oguza, koji su prebivali u tzv. kipčackoj stepi, postali dijelom Kumanske konfederacije. Seldžucima su pak bili od koristi u nekoliko navrata prilikom njihovih osvajanja dijelova istočne Anadolije i Kavkaza, dok su gruzijskoj vlasti uvelike pridonijeli u postizanju važnih ciljeva za Gruziju. Naime, kraljevskoj dinastiji Bagrationi poslužili su kao glavni oslonac u postizanju nezavisnosti od Seldžuka, kao i u nadolazećim sporovima s transkavkaskim plemstvom. Međutim, kumanska prisutnost ujedno je ostavila traga i na politiku velikih država razvijenoga srednjega vijeka, posebice na Kijevsku državu, Drugo Bugarsko Carstvo, Bizant i Mađarsku, što mi je namjera obraditi u poglavljima koji slijede.

3.2. Strah i trepet za Kijevsku državu⁴¹

Prvi kontakt Kumana s Kijevskom državom dogodio se je, prema Hipatijskim kronikama, 1055. godine, kada je „Boluš s Polovcima došao, i Vsevolod je ugovorio mirovni sporazum s njima pa su se vratili odakle su došli...”⁴². Ubrzo su uslijedili prvi kumanski prodori u kijevski teritorij, naročito u Perejaslav, kneževinu najviše izloženu stepskom području. Najprije su porazili Vsevoloda 1061. godine, što je nagnalo trojicu Jaroslaviča da im se zajedničkim snagama suprotstave 1068. godine na rijeci Alti. Međutim, Jaroslaviče je zadesio velik poraz, što je dodatno pogoršalo unutarnje političko stanje Kijevske države, koju su u godinama nakon smrti kneza Jaroslava obilježile borbe za vrhovnu vlast u Kijevu i konstantni napredak feudalizacije⁴³. Tom je čak, prilikom od ruskih knezova zatraženo dopuštenje da se stanovništvu podijeli oružje kako bi se mogli obraniti od daljnjih mogućih kumanskih napada, kad već njihovi vladari nisu uspjeli u tome. Kumani su to, čini mi se, znali zgodno iskoristiti, jer, ne samo da su do 1120. godine posve učvrstili moć u svojem novom prebivalištu od Pečenega i Oguza, već su i počeli proučavati slabosti svojih sjedilačkih susjeda⁴⁴. Međutim, već i prilikom tih ranijih sukoba, Kumani su sklapali saveze s kijevskim knezovima, što će u kasnijim godinama, naročito tijekom 12. stoljeća, postati sve češćom

⁴¹ Kako bih izbjegla upotrebu spornih termina Kijevska Rus' i Kijevska Rusija (kao i drugih izvedenih sintagmi), odlučujem u ovom radu koristiti termin Kijevska država, koja je u različitim periodima obuhvaćala razne ruske kneževine. Vladara Kijevske države oslovljavat ću kijevskim knezom, namjesto češće sintagme ruski knez, radi dosljednosti svog terminološkog odabira, ali i radi boljeg razumijevanja i razlikovanja između kijevskog kneza i kneza neke ruske kneževine u sastavu Kijevske države (Brandt, *Povijest Rusije u srednjem vijeku*, 1981).

⁴² Marquart, citirano u Hostler. *The Turks of Central Asia*, 277.

⁴³ Brandt. *Povijest Rusije u srednjem vijeku*, 31.

⁴⁴ Hostler. *The Turks of Central Asia*, 280.

praksom. Kumani su, i u ovom slučaju, poslužili kao vojna ispomoć kijevskim i ruskim knezovima u njihovim unutrašnjim sukobima. Tako je zabilježeno da je već 1078. godine ruski knez Oleg Svjatoslavić uz pomoć Kumana pokušao osloboditi svoja predjela od kijevske prevlasti.

Već je ranije spomenuto da se u ruskim kronikama sredinom 12. stoljeća spominju tzv. divlji Kumani, odnosno *Polovci Dikii*, što je termin nejasnoga porijekla. Naime, Németh, prema kojemu su turkijski plemenski nazivi zapravo posljedica nekog važnog događaja za samo pleme, smatra da se taj pojam pojavio uoči velikih poraza kumanskih plemena od strane kijevskoga kneza Vladimira II. Monomaha u drugom desetljeću 12. stoljeća⁴⁵. Riječ je dakle, o onim Kumanima koji su naročito predstavljali opasnost za kijevsku vrhovnu vlast, jer su nerijetko poslužili ruskim knezovima prilikom njihovih brojnih pobuna i sukoba sa središnjom vlasti. Najvjerojatnije su, u odnosu na svoje zapadne susjede tzv. ne-divlje Kumane, zauzimali područje uz rijeke Don i Donjec, a možda i još sjevernije do rjazanjskoga kraja. Uspješan kako u unutarnjoj, tako i u vanjskoj politici, knez Vladimir odbijao je s uspjehom napadaje Kumana, a poduzeo je također i niz pohoda u kumanske stepe, što ih je, kao što je već spomenuto, natjeralo na bijeg u Gruziju. Međutim, iako su bili višestruko poražavani, sljedeći zapis iz kronika samoga kneza upućuje na upornost Kumana koji su, čini mi se, bili ponajviše pogibeljni za seljake: „Dok seljak ore zemlju, Kuman dođe i ubije ga strijelom pa dođe do njegova sela, prisvoji njegovu ženu i djecu i sve što posjeduje te ode.“⁴⁶. Međutim, nakon kneževe smrti 1125. godine i slijedom ponovne destabilizacije Kijevske države, Kumani će više no ikada imati utjecaja na politički razvoj na svoga sjevernog susjeda. Mnogi ruski knezovi tijekom 12. stoljeća iskoristit će kumansku ratnu snagu u žestokim borbama za kijevsku vlast, zbog čega i jesu možda Kumani, barem je to moje mišljenje, u ruskim kronikama ostali zabilježeni, i obilježeni, kao narod koji pokušava srušiti Kijevsku državu.

Prema izvorima, Kumani su se ponajprije i u više navrata pridruživali trima pripadnicima dinastije Rjurikoviča: Olegovičima, Davidovičima i Juriju Dolgorukom. Olegovičima su poslužili kao ispomoć u njihovim mnogim pokušajima zauzimanja kijevskoga prijestolja tijekom 1130-ih i 1140-ih godina te se čak u ruskim kronikama spominju kao Olegovičevi Polovci. Dakako, njihovi saveznici bili su tzv. divlji Kumani, napose Kumani iz plemena Toqsoba, no izvori upućuju na to da su im i pripadnici tzv. ne-divljih Kumana znali

⁴⁵Golden, „The Polovci Dikii,“ 297.

⁴⁶Kurat, citirano u Gökbek, „Kipchaks and Kumans,“ 649.

biti od pomoći u nekoliko navrata. Nadalje, krajem 1140-ih godina, ruski izvori se po prvi referiraju, odnosno identificiraju Kumane kao *Polovci Dikii*, koji postaju stalni saveznici Juriju Dolgorukom prilikom njegovih velikih ambicija 1150-ih godina da se domogne kijevskog prijestolja⁴⁷. Među njegovim kumanskim saveznicima naročito se istaknuo Sevenč, sin slavnoga ratnika Böneka, nekadašnjeg vođe plemena Ölberliga, koji je, kakao to kazuju Hipatijske kronike, jednom prilikom rekao da „[Ž]eli zabiti [svoj] mač u Zlatna vrata u Kijevu kao i [njegov] otac“⁴⁸. Po osvajanju Kijeva 1155. godine, Jurij je uvidio da će njegovo savezništvo s Kumanima prouzrokovati probleme s tzv. Crnim klobucima, odnosno *Černye klobuki*, koje su u ranije doba uveli kijevski knezovi kao zaštitu od Kumana⁴⁹. Prodori i sukobi s raznim skupinama Kumana trajali su godinu dana, sve dok Jurij nije postigao mirovni sporazum s „cijelom gomilom“ Kumana, što se vjerojatno odnosi i na divlje i ne-divlje Kumane. Taj je sporazum obnovio nakon Jurijeve smrti 1157. godine i sljedeći kijevski knez Izjaslav Davidovič, koji je povećao svoje kijevske snage dovevši dvadeset tisuća Kumana pod vodstvom Bašqorta. No, usprkos značajnoj kumanskoj vojsci, Izjaslav je izgubio vlast u Kijevu, koju je pak uspio povratiti 1161. godine pomoću „svih kumanskih ratnika“. Međutim, Izjaslav je iste godine ubijen, što je nagnalo Kumane na osvetnički čin nad njegovim protivnicima⁵⁰.

Smrću njihovih najvećih saveznika, ili, moglo bi se reći, poslodavaca, sljedećih deset godina nije bilo ni traga ni glasa Kumanima. Tek se 1160-ih godina nailazi na njihov spomen, kada su kijevski knezovi organizirali veliki vojni pohod duboko u kumanske stepe, i kada je kijevski knez Rostislav Mstislavič oženio svog sina Rjurika za kćer kana Beluka iz ne-divljih Kumana. Divlji Kumani nanovo postaju glavni pristaše Kijeva kada na njegovo prijestolje 1169. godine dođe Gleb Jurjevič, potomak kumanskog vođe Aepa, čije će blisko savezništvo s njima prouzrokovati stare probleme s Crnim klobucima i ne-divljim Kumanima, naročito plemenom Itoğli. Gleb će najveću podršku u očuvanju sigurnosti Kijevske države pronaći u velikom kanu Könčäku, jednom od najpoznatijih kumanskih kanova kojem je 1170-ih godina pošlo za rukom ujediniti velik broj kumanskih plemena⁵¹. Otac mu je bio kan Ötrök, koji je već spomenut ranije jer se sukobljavao s Vladimirom I. Monomahom te je bio blizak s gruzijskim dvorom. Ötrökov brat Sırčan također je ostao zabilježen u izvorima kao veliki borac, a obojica su bili sinovi „strašnoga ratnika Šarukana“. Najvjerojatnije su pripadali

⁴⁷ Golden, „The Polovci Dikii,“ 299.

⁴⁸ Hipatijski ljetopis, citirano u Golden, „The Polovci Dikii,“ 300.

⁴⁹ Golden, „The Polovci Dikii,“ 296.

⁵⁰ Ibid, 303.

⁵¹ Ibid, 305.

plemenu Toqsoba⁵², koje je i nakon mongolske navale nastavilo uživati ugledan i značajan položaj među Kumanima⁵³. Könčakov sin i nasljednik Jurgi, čije ime upućuje da je možda bio kršćanin, što se dakako može potkrijepiti činjenicom da je njegova obitelj bila usko povezana s gruzijskim prijestoljem, zabilježen je u ruskim kronikama kao „najveći od svih Kumana“.

Tijekom 1170-ih i 1180-ih godina, Kumani pod vodstvom kana Könčaka napadali su ruske kneževine, no istovremeno su i nastavili biti saveznici Olegovičima u njihovim unutrašnjim obiteljskim sukobima krajem 1170-godina. Zanimljivo je da su Olegoviči prvenstveno sklapali saveze s divljim Kumanima, dok su, zajedno s drugim ruskim kneževima, protiv pripadnika njihove suprotne grupacije poduzimali nekoliko ratnih pohoda. Kao što je već spomenuto, Könčaku je pošlo za rukom ujediniti velik broj kumanskih plemena što je zadalo poprilične probleme Kijevskoj državi. Naime, divlji Kumani vođeni kanom Könčakom i ne-divlji Kumani iz plemena Itoqli pod vodstvom kana Köbaka, udružili su snage i ugovorili veliki vojni savez s Könčakom na čelu, koji je bio naročito aktivan nakon smrti kneza Gleba 1171. godine⁵⁴. 1176. i 1179. godine organizirali su dva velika pohoda u kijevski teritorij, a 1180. i 1181. godine su na poticaj i poziv svojih dugogodišnjih partnera Olegoviča sudjelovali u sukobima već podosta fragmentiranih ruskih kneževina, u kojima su mnoge kumanske slavne ličnosti nestale ili zarobljene⁵⁵. 1184. godine došlo je do masovnog kumanskog napada koji je katastrofalno završio za Kumane. Köbak je sa svoja dva sina, kao i s ostalim istaknutim ratnicima, bio zarobljen, što je, mogli bi se reći, u potpunosti uništilo integritet kumanske konfederacije.

Unatoč velikim gubicima koji su Kumani pretrpjeli prilikom cijelog tog niza učestalih pohoda, Könčak je, prema Hipatijskoj kronici, doveo s istoka, najvjerojatnije iz Horezma, stručnjaka za grčku vatru, s ciljem napadanja više ruskih gradova. No njegov plan prozreli su ruski knezovi koji su ubrzo izvršili napad na Könčakove snage i otjerali ih natrag u stepsko područje. Potaknuti tim uspjehom, ruski kneževi organizirali su veliki vojni pohod 1185. godine pod vodstvom ruskog kneza Igora Svjatoslaviča koji je htio „ukrstiti koplja na rubu stepe Polovaca“ i „piti iz [svog] šljema iz Dona“. Njegov, neuspješan doduše, podvig opjevan je u junačkome spjevu *Slovo o pŭlku Igorevŭ* anonimnog autora. Mada u početku „Polovci, tajnim putevima, pojuriše prema velikom Donu“, a naposljetku „na rijeci Kaiali, pokraj velikoga Dona“ Kumani „opkoliše ruske ratnike“. Ruske snage su poražene, jer „[P]rerano

⁵² Naziv koji je najvjerojatnije složenica dviju staroturkijskih riječi, *toquz* (devet) i *oba* (pleme).

⁵³ Golden, „The Polovci Dikii“, 307.

⁵⁴ Ibid, 308.

⁵⁵ Ibid.

otpočeše s napadima na zemlju Polovaca“, a Igor biva zarobljen, makar ne zadugo, jer „[B]og pokaza knezu Igoru put iz zemlje Polovaca“. Nanovo nesložni Kumani više nisu, barem ne u značajnijim snagama, prodirali u kijevski teritorij. Moglo bi se reći da je to zato što se nisu uspijevali dogovoriti koju rusku kneževinu sljedeće napasti, jer je svaka kumanska grupacija dotada već bila uspostavila poprilično stabilna savezništva s raznim ruskim knezovima⁵⁶.

Naposljetku, nakon Igorovog pohoda 1185. godine, Kumane se sve rjeđe spominje u ruskim kronikama. Tek ih se tijekom 1195. i 1196. godina spominje kao saveznike kijevskoga kneza Rjurika Rostislaviča, kojemu su 1203. godine Könčäk i Köbäkov sin Daniil pomogli povratiti nakratko oduzeto kijevsko prijestolje. U međuvremenu, Könčäk je umro, o čemu nema nikakvih zapisa, a Rjurik je nove kumanske saveznike našao u Somoguru i Kötänu, koji će, što ćemo nešto kasnije i saznati, ubrzo postati istaknutom ličnosti u mađarskoj povijesti⁵⁷. Nadalje, već spomenuti Könčäkov sin Jurgi, koji je uživao veliku slavu i poštovanje među Kumanima početkom 13. stoljeća, sudjelovao je u velikoj bitci na rijeci Kalki 1223. godine, u kojoj je i stradao. Tom su se prilikom, i to po zadnji put, Kumani udružili s ruskim knezovima ne bi li odbacili Mongole i spriječili njihovo daljnje napredovanje ka zapadu. Kumanske snage u potpunosti su uništene, a Kumanima se u ruskim kronikama polako zameće sav trag, kako onima koji su bili najveći vanjski akteri u raspadanju Kijevske države, odnosno *Polovci Dikii*, tako i svim Polovcima, odnosno Kumanima.

3.3. Agens u obnovi nezavisne Bugarske

Čini se da, kako se tzv. divljim Kumanima krajem 12. stoljeća polako zameću tragovi u ruskim zapisima, tako dunavski Kumani pronalaze svoje mjesto u bizantskim kronikama kao glavna pokretačka sila u ponovnoj uspostavi nezavisnosti Bugarske države. Kao što je već spomenuto, Kumani prodiru u europski teritorij sredinom 11. stoljeća, a jedan dio njihovih plemena naseljava se uzduž rijeke Dunav, odnosno u područje kasnijih kneževina Vlaške i Moldavije, čime otpočinje nova etapa pobuna balkanskih naroda protiv bizantske vlasti. Štoviše, raniji bizantski izvori upućuju na to da su Kumani već 1095. godine, kada prelaze Dunav, imali dobre odnose s nomadskim Vlasima, neprijateljima Bizanta. Vlasi su im znali pokazati nezaštićene planinske puteve, što su Kumani koristili prilikom prodora u bizantski teritorij sa sjeverne strane. Naime, u ovom poglavlju namjeravam objasniti odnos koji su Kumani imali s Bugarima u 12. i 13. stoljeću te pokušati odgovoriti na sljedeće pitanje: jesu li

⁵⁶ Ibid, 308-309.

⁵⁷ Ibid, 309.

Kumani zaista bili glavna pokretačka sila u uspostavljanju Drugog Bugarskog Carstva i što je to značilo za kasniji razvoj novouspostavljene države, koja se je, kao što ćemo to vidjeti, našla boreći se na strani svog donedavnog neprijatelja?

S obzirom na to da izvori ne pružaju mnogo informacija o odnosu Kumana s njihovim susjedima Bugarima i Vlasima prije no što su zajedničkim snagama ustali protiv Bizanta 1185. godine, ovo izlaganje ograničit će se na period poslije navedene godine. Međutim, prije nego što se posvetim događajima koji su uslijedili te godine, htjela bih se ukratko osvrnuti na sporno pitanje o etničkom podrijetlu Asena, glavnog predvodnika pobune, i kasnije bugarskog cara. Rumunjski povjesničari smatraju da su Asen i njegova braća, te samim time i cijela dinastija Asenovci, bili Vlasi, dok bugarski povjesničari inzistiraju na tome da se termin Vlasi zapravo odnosi na Bugare pa su prema tome Asenovci bili Bugari. Dakako, postoje i teorije da su bili Rusi, dok prema nekima Asenovci vuku korijene od Kumana. No, iako postoje još brojne teorije što su razvili mnogi povjesničari zadnjih stotinjak godina, najvjerojatnije je da je Asen bio kumanskog porijekla, odnosno točnije bi bilo reći da je bio Vlah kumanskoga imena⁵⁸. Činjenicu da je bio Vlah pronalazi se u mnogim izvorima, napose kod bizantskoga kroničara Nikete Honijata, čije kronike predstavljaju glavni i najvjerodostojniji izvor za Drugo Bugarsko Carstvo. S obzirom na to da se u ranijem periodu u izvorima spominju dva kumanska princa istoga imena, mnogi su pretpostavili da je Asenovo ime kumanskoga podrijetla. Rásonyi je ponudio dosta prihvatljivu etimologiju imena Asen kad ga je doveo u vezu sa turkijskim osobnim imenom i pridjevom *esen* (zdrav, siguran), što se inače često spominje u kontekstu mameluka, koji su nedvojbeno bili kumanskog podrijetla⁵⁹. Zbog svega navedenoga, bilo bi vjerojatno ispravnije zaključiti da su Asenovci bili Vlasi kumanskoga podrijetla.

Već krajem 1185. godine izbija ustanak među Bugarima pod bizantskom vlašću koji su predvodili braća Asen i Petar. U početku, bizantska vlast nije pridavala veliku pozornost tom ustanku jer su i u drugim dijelovima Carstva izbijali razni ustanci i pobune zbog prevelikih poreza i velike nestašice hrane. Nakon što je Bizant ugušio ustanak, Asen i Petar prelaze Dunav s ciljem povećanja svojih snaga kumanskim ratnicima s kojima se negdje u jesen 1186. godine vraćaju u Bugarsku. Nakon godinu dana dolazi do sukoba blizu bugarskog grada Boroe između bizantskoga cara Izaka II. Angela i vlaško-bugarskih trupa s kojima su

⁵⁸ Vászary. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 40.

⁵⁹ Ibid, 39.

došli i Kumani, odnosno *Skithai*⁶⁰, kako ih Niketa najčešće naziva u svojoj kronici. No, unatoč neprekidnom opiranju ustanika, Bizant je nizao pobjede na bojnim poljima, a u proljeće 1188. godine uspijeva čak i zarobiti Asenovu ženu i mlađeg brata Kalojana te ih odvodi u Hadrijanopol (današnji Edirne). Ubrzo se situacija mijenja, te Vlasima, Bugarima i Kumanima polazi za rukom neometano harati ne samo sela, već i gradove. Zanimljivo je da o njihovom ratovanju s bizantskim carom nema zapisa u bizantskim kronikama sve do 1195. godine. Bit će da je tako zato što je u sukobima s njima Bizant redovito ispadao gubitnikom⁶¹. Car Izak nije uspio riješiti taj već podosta veliki unutarnji problem jer ga je u proljeće 1195. godine oslijepio i zbacio s prijestolja brat Aleksije.

Tijekom vladavine Aleksija III. Angela nastavljaju se sukobi s ustanicima s kojima ni novi car nikako ne uspijeva postići mirovni sporazum. Imali su čvrsto uporište na području između Dunava i planine Balkan, sa sjedištem u Trnovu, te su najviše prodirali u bizantske Makedoniju i Trakiju. Valja spomenuti također da su Kumani, iako se to u izvorima ne spominje uvijek izričito, sudjelovali u svim bugarsko-vlaškim akcijama protiv Bizanta, što je najvjerojatnije i najviše doprinijelo kako dotadašnjem tako i budućem uspjehu u ostvarenju nezavisne bugarske države. Naime, kao što to i sam Dmitrij Rasovskij navodi, Kumani su bili brojčano nadmoćni i vrlo uspješni ratnici, ponajviše zahvaljujući svojoj skoro pa nepobjedivoj lakoj konjici. I dok su zapadni vitezovi jahali na konjima čiji su juriši usporavani pod težinom silne ratne opreme, kumanski konji bili su lagano opremljeni te su mogli mnogo okretnije napadati neprijatelja. Nadalje, zahvaljujući zapisima kroničara i očevica Nikete, dade se pretpostaviti zašto se Kumanima pripisuje atribut vrsnih ratnika, odnosno taktičara. Nakon početnog juriša na neprijatelja strijelama i kopljima, Kumani bi se počeli povlačiti u namjeri navođenja neprijatelja da ih slijedi. Potom bi nanovo krenuli u napad „poput ptica što sijeku zrak“⁶² i borili se licem u lice. Tako bi postupili još nekoliko puta, odnosno dok ne steknu prednost nad neprijateljem, pa bi „isukali svoje mačeve, oglasili se strašnom urlikom, i obrušili se na [neprijatelja] brzinom munje.“⁶³. Na koncu, naročito se ističe još jedna prednost Kumana kao saveznika, a to je da su uvijek bili na raspolaganju svojim, uvjetno rečeno, poslodavcima, izuzev u ljetnom periodu kada bi se zbog velikih vrućina vratili na istočne obale Dunava.

⁶⁰ Riječ skiti u ovom slučaju je još jedan naziv kojim su Grci običavali označavati barbare.

⁶¹ Ibid, 46.

⁶² Honijat, citirano Vásáry. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 56.

⁶³ Honijat, citirano u Vásáry. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 40.

Godina 1196. i 1197. dolazi do velikih promjena u vlaško-bugarskome vodstvu kada najprije Asen, a potom i njegov nasljednik Petar bivaju ubijeni, vjerojatno od ruku bizantskih uhoda. Time otpočinje nova etapa u borbi za nezavisnu bugarsku državu, obilježena još jačim otporom prema Bizantu, što će pružati Asenov i Petrov brat Kalojan. Međutim, nova previranja i velike promjene na Balkanu omogućuju Drugom Bugarskom Carstvu da se posve osamostali od Bizanta, pa bi se moglo reći da njihova borba za nezavisnost završava s povlačenjem bizantske vlasti u Malu Aziju. Kumani su prije toga u još nekoliko navrata, samostalno ili sa svojim vlaško-bugarskim saveznicima, izvršili upade u Trakiju i Makedoniju, izbjegavajući čvrsto utvrđene gradove jer „nisu imali iskustva u opsjedanju zidova“⁶⁴. No, kada 1204. godine križari zauzmu Konstantinopol, koji postaje središtem novouspostavljenog Latinskog Carstva, Bizant prekida s daljnjim akcijama protiv nezavisne bugarske države. S time, sukobljavanje Kalojana i njegovih kumanskih ratnika s južnim susjedom nastavlja se u obliku rata protiv vođa Četvrtog križarskog rata, koji su sad postali velika prijetnja Kalojanovoj državi.

Pod vodstvom novookrunjenog cara Balduina, križari su namjeravali osvojiti Malu Aziju te su se kumanski ratnici ponovno pokazali odličnim saveznikom, koji su se ovoga puta našli boreći se na strani donedavnog neprijatelja, Bizanta. Tako je, prema francuskom kroničaru Geoffroyu de Villehardouinu, u velikom ustanku u Trakiji sudjelovalo oko četrnaest tisuća kumanskih ratnika koji su pod vodstvom Kalojana došli u pomoć grčkim pobunjenicima. Štoviše, Kumani su odigrali ključnu ulogu tijekom velike bitke u travnju 1205. godine kod Hadrijanopola, čiji je ishod omogućio uspostavljanje Nikejskoga Carstva u Maloj Aziji kroz koje se uspjela održati bizantska vlast do ponovnog zauzimanja Konstantinopola 1261. godine⁶⁵. Tada su kumanski ratnici pod vodstvom Kotzasa u potpunosti uništili križarske trupe, prvenstveno zahvaljujući već spomenutoj taktici prividnog bijega. Kalojan ih je nagradio dodijelivši im nekoliko trakijskih gradova koje su pustošili dva mjeseca, prije no što su se vratili na sjeverne obale Dunava.

Sljedeće godine, Kalojan i njegovi Kumani nastavili su harati i pljačkati istočnom Trakijom te su se opasno približavali Konstantinopolu, što je Grcima bio pokazatelj da su im oni počeli predstavljati veću opasnost od samih križara. Tim više jer je Kalojan namjeravao osvojiti Hadrijanopol, trakijsko središte, te u konačnici i sam Konstantinopol, čime bi ostvario

⁶⁴ Honijat, citirano u Vásáry. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 48.

⁶⁵ Vásáry. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 51.

svoju glavnu viziju, a to je pripajanje bizantskoga teritorija svome Carstvu⁶⁶. Stoga, 1207. godine s cijelom silinom bugarskih, vlaških i kumanskih ratnika kreće za Hadrijanopol, koji bi zasigurno bio osvojio da se Kumani nisu izjasnili „da ne žele ostati s [Kalojanom], već da se žele vratiti u svoju zemlju. Tako su Kumani napustili [Kalojana]. Međutim, bez njih, nije se usudio ostati kod Hadrijanopola, pa je otišao i napustio grad“⁶⁷. Svega nekoliko mjeseci nakon toga, Trakija je sasvim oslobođena od trogodišnjih redovitih pustošenja njezinim gradovima i selima, kada Kalojan biva ubijen, možda od ruku kumanskog ratnika, kako to u svojoj kronici navodi Georgije Akropolit.

Iz svega navedenoga, moglo bi se zaključiti da bi Kalojan možda i bio uspio ostvariti svoju viziju o bizantsko-bugarskome carstvu da, svojom surovošću u neprekidnim haranjima trakijskim područjem, koja kao da je neko, usudila bih se reći, kumansko-nomadsko nasljeđe, nije izgubio podršku grčke populacije. Taj bi mu saveznik zasigurno dobro došao, jer njegova bugarsko-kumansko-vlaška konfederacija ipak nije bila dorasla tom zadatku. Međutim, ne bi se smjela zanemariti činjenicu da su Asenovci zahvaljujući ponajprije Kumanima uspjeli uspostaviti ne samo svoju nezavisnu državu, već i steći određeni ugled i prestiž što su ih pratili kao jake vođe u kronikama s 12. na 13. stoljeća. Uz to, sam proces obnove Bugarskoga Carstva ostvario se uvelike zahvaljujući brojčano jakoj kumanskoj podršci koja im je od samog početka 1185. godine pa sve do kraja stoljeća bila na stalnom raspolaganju, izuzev dakako tijekom ljetnog razdoblja. Međutim, iako su kao plaćenici najprije Bugara, a potom i Bizanta, odigrali ključnu ulogu u nekim od najznačajnijih pohoda i bitki 12. i 13. stoljeća, Kumani se nisu pokazali istinskom prijetnjom za suverenitet država u čije su granice prodirali⁶⁸.

Naposljetku, svakako bi valjalo napomenuti da su Kumani odigrali značajnu ulogu i u očuvanju nezavisnosti bugarske države, koja je dolaskom cara Borila na vlast 1208. godine počela prolaziti kroz svojevrsnu unutrašnju anarhiju. Naime, kao Kalojanovog nećaka po sestri, Borila su mnogi smatrali nezakonitim vladarom, unatoč njegovoj ženidbi za Kalojanovu ženu koja je bila Kumanka. Pravim nasljednikom smatrao se Asenov stariji sin Ivan, koji je s bratom Aleksandrom utočište pronašao kod Kumana, uz čiju je pomoć mogao dospjeti na sigurno u Kijevsku državu, gdje je proveo sljedećih deset godina planirajući preuzimanje bugarskog prijestolja. Potonje se realiziralo upravo zahvaljujući kumanskim ratnicima, odnosno ruskom vojskom u kojoj su bili integrirani mnogi Kumani. Ubrzo nakon

⁶⁶ Ibid, 54.

⁶⁷ Villehardouin, citirano u Vásáry. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 53.

⁶⁸ Vásáry. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 56.

Borilove smrti 1218. godine, Ivan preuzima kontrolu nad Tarnovom i postaje Ivan Asen II., najmoćnijim bugarskim vladarom. Iako je njegovo Carstvo bilo zahvaćeno kako unutrašnjim sukobima, tako i vanjskim prijetnjama što su predstavljale susjedne države spremne okoristiti se njezinom krizom, Ivan ga je uspio stabilizirati. Dakako, prisutnost i spremnost Kumana na djelovanje u svakoj prilici pridonijeli su više puta Ivanovom uspjehu na bojnim poljima. Tako su, prilikom sukoba s grčkim trupama kod Klokotnice 1230. godine, bugarske i kumanske snage izvojevale veliku pobjedu, unatoč tome što, prema Akropolitu, Kumana nije moglo biti više od tisuću. Također, zanimljivo je i istaknuti da Kumani koji su sudjelovali u Ivanovim pohodima najvjerojatnije nisu bili uobičajeni bugarski kumanski saveznici, odnosno Kumani što su tad naseljavali bugarski teritorij, već Kumani sa sjeverne strane od Dunava. Na koncu, usuđujem se zaključiti da Kumani uistinu jesu imali jednu od vodećih ulogu u ponovnoj stabilizaciji Drugog Bugarskog Carstva, te da su još i u 13. stoljeću uživali određeni status strašnih ratnika, što se daje iščitati iz sljedećih riječi bizantskoga kroničara Gregora Nikefora, prema kojima je nikejski car Ivan III. Duka Vatac izbjegavao biti Ivanovim neprijateljem zato što je potonji bio „susjed transdunavskih Skita, i kad je htio, išao je u prodore s njima“⁶⁹. No, bugarski status te ujedno i položaj Kumana na njihovom teritoriju bitno se mijenjaju mongolskim prodorom u Europu, koji će, između ostaloga, potaknuti masovne migracije kumanskih skupina s crnomorskog područja prema zapadu.

3.4. Bizantincima na usluzi

Provala Mongola u prvoj polovici 13. stoljeća duboko je uzdrmla cijelu istočnu Europu te samim time i uvelike utjecala na Kumane koji su protekla skoro dva stoljeća vladali crnomorskim područjem, svojevrsnim vratima Europe. Među prvim državama na njihovoj meti bile su Kijevska država i Drugo Bugarsko Carstvo, a na koncu i Mađarsko kraljevstvo, u čijim se povijesnim zapisima razvijenoga srednjeg vijeka vrlo često nailazi na spomen o Kumanima. Međutim, iako se Kumane, između ostaloga, zapamtilo kao pomoćne ratnike istočnoeuropskih država u borbi protiv Mongola, htjela bih istaknuti da su u razdoblju nakon mongolskih osvajanja odigrali važnu ulogu u Bizantu, gdje su postali srž njezine vojske. Stoga, u ovom kraćem poglavlju htjela bih se osvrnuti na njihov doprinos tijekom bizantskih unutrašnjih sukoba u drugoj polovici 13. stoljeća. Također, htjela bih i dati jedan kratak osvrt na jednog od glavnih aktera bizantskoga građanskog rata s početka 14. stoljeća, koji je, po svojoj prilici, bio kumanskoga podrijetla.

⁶⁹ Nikefor, citirano u Vásáry. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 63.

Kao što je već ranije spomenuto, Kumani su tijekom 11. i 12. stoljeća redovito prodirali u unutrašnjost Bizanta, ali i po potrebi sklapali saveze s njim. Štoviše, 1094. godine pljačkajući su dospjeli čak i do Konstantinopola. Bizantska vlast uglavnom ih je držala za neprijatelja, a naročito krajem 12. stoljeća kada su pridonijeli uspostavljanju nezavisne bugarske države te početkom 13. stoljeća tijekom pokušaja povratka Konstantinopola što im nije pošlo za rukom zbog, između ostaloga, kumanske podrške njihovom neprijatelju. No, bježeći od Mongola, 1239. godine velika skupina Kumana prodrla je u Trakiju kojom su harali sve do 1242. godine. Tada ih car Ivan III. Duka Vatac odlučuje podčiniti te „s darovima i diplomacijom pretvara ih iz jednog veoma divljeg u jedan poslušan narod, i odvlači ih iz Makedonije, i prebacuje u istočne krajeve.“⁷⁰. Prema Akropolitu, car ih je smjestio i u europske i u azijske dijelove Carstva, odnosno u Trakiju i Makedoniju u blizini bugarske granice te diljem doline rijeke Menderes i u Frigiju u Anadoliji⁷¹. Bizantu su prvenstveno poslužili kao pomoćna laka konjica i stajaća vojska, a zauzvrat im je bilo dopušteno neometano živjeti unutar granica Carstva. Naime, primivši na tisuće napola civiliziranih Kumana u vojnu službu, car je izbjegao moguću katastrofu, što su mu mogli predstavljati⁷². Dakako, to upravo i jest najčešći dogovor koji bi Kumani kao ratoborni nomadi sklapali, jer jedinu stvar koju su mogli ponuditi jest vojna snaga. Tako su naprimjer caru Ivanu III. bili stalna postava u njegovoj svakoj bitci te su mu pomogli pri opsadi Soluna 1242. godine. Zatim, negdje oko dvije tisuće Kumana sudjelovalo je u bitci kod Pelagonije 1259. godine, a zabilježeno je da su se u poprilično velikom broju priključivali i vojsci Mihaela VIII. Paleologa tijekom njegovih europskih pohoda 1260-ih i 1270-ih godina⁷³. Osim toga, nekoliko stotina Kumana bilo je prisutno i na carskome dvoru što ukazuje na mogućnost da su bili dijelom carske garde ili neke manje divizije lake konjice⁷⁴. Na posljednji spomen o kumanskim ratnicima nailazi se u Nikeforovoj kronici prilikom opisivanja neuspješnog pohoda na Epir 1292. godine, čija se vojska prvenstveno sastojala od turskih i kumanskih snaga. Nakon toga, nema više zapisa o vojnoj ispomoći Kumana Bizantincima, što me navodi na zaključak da su se već krajem 13. stoljeća Kumani, sukladno namjerama cara Ivana III., u potpunosti asimilirali s bizantskim stanovništvom. Međutim, zanimljivo je spomenuti da je, kao što to Nikefor bilježi u svojoj kronici, srpski kralj Stefan Uroš II. poslao dvije tisuće

⁷⁰ Akropolit, citirano u Bartusis, „On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium,“ 12.

⁷¹ Bartusis, „On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium,“ 12-13.

⁷² Ibid, 25.

⁷³ Vásáry. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 114.

⁷⁴ Ibid, 115.

kumanskih ratnika u bizantsku službu negdje u prvom desetljeću 14. stoljeća⁷⁵. To svakako ukazuje na to da su Kumani poslije mongolskih pohoda pronalazili utočište i u raznim drugim istočnoeuropskim i balkanskim državama, gdje su najvjerojatnije isprva služili kao vojna ispomoć, te se s vremenom asimilirali s lokalnim stanovništvom. Međutim, nije poznato s kojim ciljem su poslani bizantskome caru, koji ih je smjestio u Trakiju, a potom prebacio na grčke otoke pod sumnjom za izdaju⁷⁶.

Naposljetku, kazala bih nekoliko riječi o „lukavome avanturistu Sirgijanu“, kako ga naziva ruski bizantolog Georgij Ostrogorski, jednom od glavnih ličnosti tijekom građanskoga rata 1320-ih godina. Potječe iz jednog uglednog kumanskog klana, a njegova obitelj potječe iz vremena Ivana III., kada su se kumanski ratnici u velikom broju naselili diljem Carstva⁷⁷. Pretpostavlja se da je bio unuk kumanskoga ratnika Sitzigana koji je po krštenju preuzeo ime Sirgijan. Iako mnogi bizantolozi, poput Gyule Moravcsika, ne mogu sa sigurnošću objasniti etimologiju njegova imena, najčešće ga povezuju s turkijskom riječi *sičgan*, što znači miš⁷⁸. Podatke o Sirgijanovom životu pronalazimo u kronici Ivana VI. Kantakuzena, koji navodi da je njegova majka bila Eugenija Paleolog, nećakinja Mihaela VIII. Usuđujem se kazati da možda upravo zbog tog bliskog odnosa s carskom obitelji, čije su borbe za prevlast konstantno oslabljivale Carstvo, Sirgijanu nije bilo strano niti teško često mijenjati strane tijekom građanskoga rata, zbog čega mu se u literaturi najčešće pridijevaju atributi poput lukavac, izdajica i častohlepnik. Naime, nakon kratkotrajnog boravka u zatvoru zbog pobune, 1320. godine postaje namjesnikom Trakije i uplinje u kovanje urote protiv cara Andronika II. Sirgijan je često mijenjao strane i sklapao pa kršio dogovore, ovisno o svojim vlastitim ambicijama, zbog čega je u više navrata boravio u tamnici. Na koncu je poslan u Solun, gdje se careva majka Marija pobrinula da ne stvara daljnje probleme⁷⁹. Po njezinoj smrti, Sirgijan bježi u Srbiju gdje po bizantskoj naredbi biva ubijen. No, zašto sam, osim zbog očite zanimljivosti te kumanske ličnosti, spominjala uopće tog Sirgijana? Zato što je njegov imenjak i djed tipičan primjer asimilacije Kumana, jer, kao što to Bartusis zaključuje, „[p]ravi značaj [kumanske] zajednice nalazi se u njihovoj sklonosti poticanja helenizacije, asimilacije, i na koncu društvenog napretka njihovih pripadnika.“⁸⁰. Naposljetku, koliko god da kumanski ratnici možda jesu bili od koristi Bizantu naročito u 13. stoljeću, iz svega navedenoga sasvim

⁷⁵ Ibid, 119.

⁷⁶ Bartusis, „On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium,“ 13.

⁷⁷ Vászary. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 120.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Ibid, 121.

⁸⁰ Bartusis, citirano u Vászary. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 115.

je jasno da Kumani, ponajviše zbog nedostatka međusobne organizacije, nikad nisu uspjeli uzdignuti se iz bizantske vojske, poznate po svojoj etničkoj šarolikosti.

3.5. Kunság: mađarska Kumanija

Kao što je već spomenuto, mongolska osvajanja istočne Europe potaknula su masovne migracije Kumana, stoga bih se u ovom poglavlju htjela posvetiti mnoštvu Kumana što su utočište pronašli kod mađarskoga kralja. U Mađarskom kraljevstvu ubrzo su postali vrlo bitnom etničkom zajednicom, što mi je dakako cilj obraditi u sljedećim odlomcima. Međutim, svakako bi valjalo naglasiti da velik dio kumanskih plemena ipak nije migrirao prema zapadu, već su ostali prebivati u istočnom dijelu tzv. *Dasht-i Kipchak* i tako postali dijelom mongolskoga saveza. Naime, po mongolskom osvajanju kumanske stepe, mnogi Kumani integrirali su se među Mongole, pa su te dvije velike etničke grupacije, uz još mnoštvo manjih turkijskih i mongolskih skupina, postale poznate pod nazivom Tatari. U kasnijim izvorima, Kumani će, izuzev mađarskog konteksta, ponajviše biti spominjani kao pripadnici Zlatne Horde, u kojoj su obnašali vrlo važne upravne i vojne funkcije u tolikoj mjeri da bi se Zlatnu Hordu, kako to navodi turski povjesničar Yılmaz Öztuna, mogli smatrati „nastavkom Kipčaka s nešto mongolske krvi u sebi“⁸¹. Štoviše, arheološka proučavanja otkrivaju da Kumani uistinu jesu oblikovali supstrat populacije Zlatne Horde, u kojoj je mongolska etnička skupina predstavljala tek dominantnu šačicu⁸². No, kako sam se u ovom radu odlučila baviti Kumanima isključivo unutar europskog konteksta, ne bih dalje zalazila u detalje njihovog statusa u kasnijim mongolskim državama. U ovom poglavlju, u središtu pozornosti bit će dunavski Kumani koji će pronalaziti svoje mjesto u mađarskim izvorima sve do kraja srednjega vijeka.

Udružene kumanske i ruske snage doživjele su 1223. godine velik poraz od Mongola, koji su, smatrajući to legitimnim, prisvojili područja tzv. Kumanije⁸³. Prema Hipatijskim kronikama, tijekom mongolskog pohoda 1222. godine stradali su, već spomenuti, glavni kumanski vođe Jurgi i Daniil. Nakon njihove smrti među glavnim kumanskim vođama postali su novopokršteni Bastij te Kötän, koji se je kao predvodnik kumanske vojske i saveznik ruskih knezova sukobio protiv Mongola 1223. godine. No, baš uoči tog prvog mongolskog pohoda, mađarski kralj Andrija II. potaknuo je dominikance da započnu proces pokrštenja

⁸¹ Öztuna, citirano u Gökbél, „Kipchaks and Kumans,“ 656.

⁸² Pálóczi-Horváth, „L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie,“ 314.

⁸³ Ibid.

Kumana koji, prema mađarskim kronikama, već od 1091. godine naseljavaju područje istočno od Panonske nizine. Zanimljivo je to spomenuti zato što mi se čini da bi krštenje kumanskoga vođe Borča 1227. godine moglo biti posljedica kumanske bojazni od nadirućih Mongola pa su prihvaćanjem kršćanstva računali steći saveznika u mađarskom kralju. U svakom slučaju, mađarski kralj zadobio je dobrog saveznika u Borču, za kojega je zabilježeno da je sudjelovao u mađarskim vojnim pohodima te da se nije protivio dominikanskim misijama⁸⁴. Tako je naprimjer, Borč sa svojim Kumanima bio dijelom vojnoga pohoda budućega mađarskog kralja Bele protiv Danila Romanoviča, koji je na svojoj strani također imao kumansku vojnu snagu pod Kötánovim vodstvom⁸⁵. Također, negdje krajem 1220-ih godina uspostavljena je i kumanska biskupija sa središtem u gradu Milcovulu u južnoj Moldaviji, što se smatra jednim od najvažnijih događaja za status Kumana među Mađarima⁸⁶. No, koliko je točno Kumana prihvatilo kršćanstvo, kao ni što se točno događa s njima nakon poraza kod Kalke, teško je reći. Bit će da su pobjegli s obala Volge prema Krimu i Moldaviji. Međutim, ono što se pouzdano zna jest da, papinskom bulom iz 1229. godine, dunavskim Kumanima kralj Andrija II. jamči osobnu slobodu i slobodu posjedovanja zemlje. Nadalje, veliki mongolski pohodi 1236. i 1237. godine kojim su pokorili najprije Povolške Bulgare, a zatim i Kijevsku državu, ponajviše će potaknuti masovne migracije Kumana, od kojih će njih više tisuća pronaći utočište kod Bizantinaca, dok će ih velika većina pobjeći kod mađarskoga kralja.

Bježeći od Mongola, glavni kumanski vođa Kötän zatražio je azil od kralja Bele IV. pa se velik broj Kumana 1239. godine doseljava u Mađarsko kraljevstvo. Ovdje bih se nakratko zaustavila kako bih prokomentirala podatke o broju tih kumanskih pridošlica. Naime, Rogerije iz Apulije, koji je podario najvažniji povijesni izvor za Europu tijekom mongolske provale, navodi da se te godine doselilo četrdeset tisuća kumanskih obitelji, odnosno sto šezdeset tisuća Kumana⁸⁷. Nažalost, to je brojka na koju se redovito može naići u literaturi, a smatramo da je sasvim jasno kako je riječ o preuveličanoj brojci, jer ipak ovdje govorimo o 13. stoljeću. Tim više uzmemo li u obzir da je broj četrdeset u tom slučaju vjerojatno upotrijebljen za označavanje velike i neodređene količine Kumana, što se često susreće u turskome jeziku. Stoga, odlučila sam iznijeti pretpostavku mađarskoga povjesničara Györgyja Györffyja, prema kojemu je Kumana, skupa s Jazigima⁸⁸, slijedom još dva migracijska vala

⁸⁴ Kovács, „Bortz, a Cuman Chief in the late 13th Century,” 262.

⁸⁵ Ibid, 262.

⁸⁶ Vásáry. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 63-64.

⁸⁷ Pálóczi-Horváth, „L’immigration et l’établissement des Comans en Hongrie, 326-327.

⁸⁸ Jazigi su iranski nomadski narod čiji je povijest u Mađarskome Kraljevstvu od 13. stoljeća usko povezana s Kumanima, s kojima su dijelili mjesto prebivanja te koji su kasnije smatrani jednim od kumanskih klanova. Smatra se da njihov odnos Kumanima potječe iz ranijeg perioda te da su bili pomoćna vojna podrška Kumanima

tijekom stoljeća, bilo oko šezdeset tisuća. Po primitku kumanskih pridošlica, kralj Bela IV. dodijelio je njihovim klanovima zemlju u posjed te ih raštrkao diljem mađarskog teritorija, dok je njihov glavni klan odlučio smjestiti u blizini kraljevskog dvora u Peštanskoj županiji, vjerojatno kao mjera sigurnosti. No, prvotni relativno stabilni odnosi između Mađara i Kumana, koji su obilježeni i pokrštenjem vođe Kötäna i njegovih Kumana, ubrzo se počinju pogoršavati s najavom mongolskog napada na Mađarsko kraljevstvo.

Naime, ako je vjerovati pismu dominikanskoga fratra Julijana, koji je po naredbi kralja Bele IV. poslan u katoličku misiju u mađarske istočne dijelove 1235. godine, jedan od razloga što su Mongoli predvođeni kanom Batuom imali za napad na Mađarsko kraljevstvo bilo je mađarsko prihvaćanje Kumana. Mongoli su dakle, taj čin integracije nedavno poraženih Kumana od njihovih ruku smatrali kao nekim proširenjem mađarske vlasti na kumanski teritorij u Moldaviji⁸⁹. Osvajanjem mađarskoga teritorija, Mongoli bi zapravo jednim udarcem ubili dvije muhe, jer bi s jedne strane podčinili mađarskog kralja, a s druge strane uhvatili glavnoga kumanskog vođu Kötäna, koji im je izmaknuo iz ruku 1223. godine i samim time predstavljao moguću opasnost. Međutim, potonje nisu uspjeli ostvariti, zbog posljedica žestokih pobuna kako naroda tako aristokracije protiv kralja Bele IV. Kako to kazuje Rogerije, velikaši su odbijali suradnju s kraljem u nadolazećem sukobu s Mongolima pa su „[pustili] kralja, koji je doveo omražene Kumane u ovu zemlju, da se bori“⁹⁰. Naime, baš kao što je to, barem je to moje mišljenje, bilo i za očekivati, neki su (po)vjerovali da Mongoli dolaze na poziv Kumana, što je na koncu i rezultiralo ubojstvom Kötäna na ulicama Pešte uoči mongolskog napada. Taj (neočekivani?) događaj potaknuo je masovnu migraciju kumanskog stanovništva s mađarskog teritorija u balkansko područje. Također je, pretpostavljam, zapečatio mađarsku sudbinu. Naime, bez vojne podrške nomadskih ratnika Kumana, na koju je Bela IV. zasigurno bio računao jer su bili znatno podobniji za odupiranje nomadskome neprijatelju, te s negodujućom i slabo discipliniranom vojskom, Mađarima se je crno pisalo. U bitci kod rijeke Šajo u travnju 1241. godine, mađarska vojska je sasvim uništena, a kralj je jedva izvukao živu glavu i pobjegao put Dalmacije.

Nakon što su Mongoli u potpunosti napustili mađarski teritorij 1242. godine, kralj Bela IV. vraća se iz bijega te, kako bi se ovaj put bolje osigurao ukoliko dođe do ponovnog napada Mongola, poziva i potiče Kumane na povratak. Novi mongolski napad nije se

tijekom provala Mongola (Rásonyi „Turc Non-islamisés en Occident (Petchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois,” 319-320; Pálóczi-Horváth, „L’immigration et l’établissement des Comans en Hongrie,” 323).

⁸⁹ Pálóczi-Horváth, „L’immigration et l’établissement des Comans en Hongrie,” 314.

⁹⁰ Rogerije, citirano u Angold. *The Byzantine Empire*, 26.

dogodio, a Kumani su pronašli svoje novo mjesto pod suncem usred Velike mađarske nizine, iako ne u onolikom broju kao 1239. godine. Naime, glavni uvjet njihova prihvaćanja bilo je usvajanje kršćanstva, što se ipak neće dogoditi bez opiranja većine Kumana. Međutim, neki kraljevi će, tako rečeno, često zažmiriti na oko pred tim nepoštovanjem dogovora, zato što su im bili od velike koristi kao ratnici. Naime, kraljevima Stjepanu V. i Ladislavu IV. bili su glavna vojna podrška u njihovim netrpeljivim odnosima s autoritarnim plemstvom⁹¹. Štoviše, kralj Stjepan V. odlučio je za ženu uzeti kćer kumanskoga vođe, čime je stekao potpunu odanost Kumana. Nadalje, kao vrsni konjanici bili su i sastavni dio kraljevske vojske, te su sudjelovali u nekoliko odlučujućih pohoda i bitaka tijekom druge polovice stoljeća. Kumanska lagana konjica odigrala je ključne uloge u pohodu na Austriju 1246. godine, kao i u bitci na Moravskome polju 1278. godine.

Reglementacija i geografski položaj kumanskih klanova određeni su 1279. godine poveljom koju je potvrdio kralj Ladislav IV. i koja se obično naziva drugim kumanskim privilegijem⁹². Tom poveljom, „obilno mnoštvo Kumana“ dobilo je „obilnu opustošenu zemlju“ između Dunava i Tise te u području rijeka Koroš, Moriš i Timiš, koja će biti na raspolaganju „kako [njima] nazočnima, tako i njihovim generacijama“⁹³ što ubrzo postaje poznato pod nazivom *Kunság*, odnosno Kumanija. Tim zakonom, Kumanima je naloženo da prihvate kršćanstvo i napuste svoj nomadski način života, a jedina sloboda koja im je bila dopuštena bilo je tradicionalno brijanje glave⁹⁴. Kralj Ladislav IV. stekao je za svoje vladavine nadimak Kumanac, ne samo zbog svog kumanskog porijekla po majčinoj strani, već možda i ponajviše zbog svoje sklonosti prema njihovom načinu života⁹⁵. Naime, Kumani su ga naročito podržavali jer im je dopuštao da uživaju određene povlastice, odnosno dopuštao im je da žive nomadskim načinom i da prakticiraju svoja nekršćanska vjerovanja. To je dakako, izazvalo pobunu plemstva protiv njega, kao i papinsko izopćenje iz Crkve⁹⁶. Štoviše, kako bi izbjegao dvorski pritisak zbog svog toleriranja Kumana, odlučio je živjeti među njima poput nomada u šatoru, a uzeo si je čak i Kumanku za ženu, što je naposljetku dovelo da njegova ubojstva 1290. godine⁹⁷.

⁹¹ Rásonyi „Turc Non-islamisés en Occident (Petchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois,“ 318.

⁹² Pálóczi-Horváth, „L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie,“ 316.

⁹³ Gyárfás citirano u Pálóczi-Horváth, „L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie,“ 316.

⁹⁴ Rásonyi, „Turc Non-islamisés en Occident (Petchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois,“ 319.

⁹⁵ Angold. *The Byzantine Empire*, 31.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Rásonyi, „Turc Non-islamisés en Occident (Petchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois,“ 319.

Zahvaljujući povelji iz 1279. godine, što je, čini se, prvi dotada dokument koji kazuje nešto više o kumanskome ustrojstvu, poznato je da su kumanski pridošlice bili organizirani u sedam klanova i smješteni u različitim mađarskim oblastima. Također, prema svemu sudeći, ti klanovi nekada su bili dijelom velikih kumanskih plemena koji su nastanjivali područje južno od Kijevske države. Pa tako, prema Györffyju, klan Čirtana (mađ. *Chertan*) prvobitno je nastanjivao oblast Halaš u regiji *Kiskunság* (Mala Kumanija), klan Ulašoglija (mađ. *Olaas*) oblast Kolbaz, klan Burčoglija (mađ. *Borchol*) dijelove Tamiške županije, a klan Küčeta (mađ. *Koor*) dijelove Čanadske županije⁹⁸. Međutim, u nedostatku izvora preostala tri klana se ne može niti točno imenovati niti geografski smjestiti. Štoviše, treba također imati na umu i da, naročito krajem 13. i u prvoj polovici 14. stoljeća, migracije Kumana kako iz, tako i prema mađarskome teritoriju, bile su česta pojava. Tako se primjerice, nevelik broj Kumana iseljava iz mađarskoga teritorija tijekom 1280-ih godina, ponajprije zbog odbijanja pokrštavanja i prihvaćanja sjedilaštva⁹⁹. Najčešće bi se pridružili nekoj od mongolskih država na istoku, poput Zlatne Horde, u njihovim (omanjim) pohodima na zapadne i istočne zemlje. Tako su naprimjer sudjelovali u neuspješnom pohodu kana Oldamura što je kulminirao bitkom kod jezera Hód 1282. godine. No, 1285. godine nisu se htjeli priključiti kanu Talabugu u njegovom prodoru u mađarski teritorij, valjda zbog nekog osjećaja animoziteta spram Tatarima¹⁰⁰. Iako ti primjeri upućuju na to da su Kumani i dalje bili nepouzdana i prevrtljivi, što je dakako naprosto odraz njihova života, a ne nekog drugog dubljeg razloga, izvori iz 14. stoljeća kazuju i kako su kao specijalne vojne jedinice često uspješno sudjelovali u brojnim mađarskim pohodima na Balkan, naročito u onima kralja Ludovika I. Anžuvina¹⁰¹.

Naposljetku, ono što bi se iz svega navedenoga dalo zaključiti jest da Kumanima koji su ostali živjeti na mađarskome teritoriju nije bilo druge doli prihvatiti kršćanstvo i odreći se staroga načina života. Proces njihove asimilacije, odnosno mađarizacije naglo je otpočeo krajem 13. stoljeća, sa smrću svojevrsnog zaštitnika njihova načina života, Ladislava Kumanca. Moglo bi se reći da je taj proces bio skoro pa dovršen do sredine 14. stoljeća, kada, čini se, u potpunosti usvajaju kršćansku antroponimiju¹⁰². Posljednji veliki priljev kumanskih pridošlica zabilježen je 1470. godine, kada se i ostatak Kumana s obala Dnjestra nastanjuje u područje Panonske nizine i primaju kršćanstvo. Status Kumana unutar Mađarskoga

⁹⁸ Pálóczi-Horváth, „L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie,“ 319-320.

⁹⁹ Rásonyi, „Les noms toponymiques comans du Kiskunság,“ 74.

¹⁰⁰ Rásonyi, „Turc Non-islamisés en Occident (Petchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois,“ 319.

¹⁰¹ Uydu Yücel, „Kumanlar / Kıpçaklar,“ 571-572.

¹⁰² Pálóczi-Horváth, „L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie,“ 322.

kraljevstva redovito je uređivan brojnim kraljevskim poveljama od 13. do 15. stoljeća, a njihova povijest, naročito ona od kraja srednjega vijeka, stapa se s mađarskom. Međutim, iako su Kumani posve izgubili svoj nomadski identitet kroz stoljeća boravka među sjedilačkim narodima, taj njihov sastavni element našao je svoje mjesto u brojnim spomenicima, čemu namjeravam ukratko posvetiti svoju pozornost u poglavlju koje slijedi.

4. Tragovima Kumana u Europi

S obzirom na to da je cilj ovoga rada istaknuti značaj Kumana u dodiru s istočnoeuropskim i balkanskim državama, smatram opravdanim posvetiti jedno makar kraće poglavlje o njihovoj ostavštini. Kumanski tragovi koji su i dan danas prisutni naročito na području Mađarske potvrđuju njihovu važnost nomadskih ratnika, stoga će mi ovaj kratki pregled poslužiti i kao svojevrсни zaključak cjelokupnog rada. Naime, malo je spomenika ostavio za sobom taj jedan uistinu heterogeni narod koji je prisvojio i naseljavao dva stoljeća jedan tako ogroman geografski predio. Štoviše, u nedostatku kumanskih pisanih tragova, nije poznato ni koji sustav vjerovanja su prakticirali Kumani. Makar je najvjerojatnije da su prakticirali šamanizam, kao i drugi srednjoazijski narodi, ne bi se smjela isključiti mogućnost postojanja i nekih drugih religijskih elemenata. Štoviše, da se temi vjerovanja nomadskih naroda poput Kumana treba pažljivo pristupiti, potvrđuje i francuski turkolog Jean-Paul Roux koji ističe da „nezavisni klanovi prakticiraju totemizam ili paratotemizam, kada su, ujedinjeni, primorani priznati kao glavnog pretka, ili junaka, ono što je prvobitno bio jedini totem carskoga klana“^{103 104}.

Nadalje, zanimljiva je pojava, barem meni, da Kumani, za razliku od velike većine turkijskih naroda, nisu ostavili za sobom nikakav pisani spomenik na nijednom od velikog broja različitih pisama koji su im bili dostupni. Možda bolje rečeno, barem zasad još nisu otkriveni¹⁰⁵. Međutim, kumansko jezično nasljeđe sačuvano je kroz mnoštvo antroponima i toponima na koje se može i danas naići diljem Balkana, ali i kroz jedan skoro pa kontroverzan rukopis, čije su objave s kraja 19. i početka 20. stoljeća nerijetko izazivale nesuglasice među vodećim turkolozima¹⁰⁶. Riječ je dakako, o *Codexu Cumanicusu*, odnosno Kumanskome zborniku, čiji je sadržaj od izuzetne važnosti ne samo za Kumane, već za sve turkijske narode.

¹⁰³ Roux, citirano u Golden, „Historical Introduction,“ 181.

¹⁰⁴ Za nešto dublji i opširniji pogled u sustav vjerovanja među Kumanima, predlažem konzultirati Golden, Peter. „Religion Among the Qipčaks of Medieval Eurasia.“ *Central Asiatic Journal*, 42/2 (1998), 180-237.

¹⁰⁵ Hostler. *The Turks of Central Asia*, 281.

¹⁰⁶ Ligeti, „Prolegomena to the Codex Cumanicus,“ 2-3.

Otkriven tek sredinom 18. stoljeća, unatoč tome što je prvi spomen o njemu bio zabilježen već stoljeće ranije, *Codex Cumanicus* zapravo je skup nekoliko relativno nepovezanih radova objedinjenih u jednim koricama. Njegove sastavne 164 stranice, koliko ih imaju današnje objavljene verzije, podijeljene su u dva dijela, talijanski i njemački, odnosno prevoditeljski i misionarski dio, kako ih je imenovao mađarski orijentalist Louis Ligeti. Postojeći pirimjerak tzv. prevoditeljskog dijela nastao je oko 1330. godine od ruku nekog Đenovljanina, negdje na području Krima, dok je onaj tzv. misionarskog dijela nastao par desetljeća nakon prvoga, od ruku njemačkih franjevacu u jednom samostanu na jugu Rusije. No, istraživanja datuma iz rukopisa upućuju na mogućnost nastanka originala 1294. godine, čija je prva kopija izrađena 1303. godine. Prevoditeljski dio koji je zapisan na 110 stranica sadrži popis kumanskih glagola s njihovim ekvivalentima na perzijskom i latinskom jeziku, kao i popis priloga, osobnih zamjenica i mnogih drugih općih imenica. Misionarski dio pak, obuhvaća 45 stranica, ne računajući namjerno ostavljene prazne stranice između ta dva dijela¹⁰⁷, te sadrži raznovrsne vjerske tekstove, lingvističke podatke i folklornu građu, prevedene na latinski i srednjogornjonjemački dijalekt¹⁰⁸. Značaj Kumanskoga zbornika ponajprije se očituje u tome što daje, makar pomalo siromašno, uvid u kumanski jezik koji je, ponajviše s mađarizacijom Kumana, izbrisan iz njihove prvotne kolektivne memorije. Štoviše, sama činjenica da je njegova lingvistička građa nastala iz potrebe da se misionari mogu sporazumjeti s ljudima koje nastoje pokrstiti, kazuje da je sudbina kumanskoga identiteta već u 14. stoljeću bila jasno određena. Osim toga, daje i uvid u njihovo poimanje svijeta, odnosno vjerska prakticiranja čiji su elementi sastavnim dijelom i drugih staroturkijskih vjerovanja. Sve u svemu, iako je taj lingvističko-kulturološki spomenik od velike važnosti za kumansko nasljeđe te bi se moglo o njemu dalje diskutirati¹⁰⁹, htjela bih usmjeriti pozornost na jednu specifičniju vrstu njihove baštine.

Do kraja 18. stoljeća kumanski jezik potpuno je nestao, a izvori upućuju na to da je već u 16. stoljeću bio na samom pragu izumiranja¹¹⁰. Stoga, jedini tragovi toga jezika mogu se pronaći u tekstovima *Codexa Cumanicus*, i u iskrivljenoj varijanti kumanskoga Očenaša iz 18. stoljeća te nekolicini drugih molitvi od svega nekoliko riječi¹¹¹. Naglasila bih također da

¹⁰⁷ Ibid, 5.

¹⁰⁸ Golden, „Codex Cumanicus,” 32.

¹⁰⁹ Za nešto detaljniju analizu *Codexa Cumanicus*, predlažem konzultirati neki od radova Louisa Ligetija, kao naprimjer Ligeti, Louis. „Prolegomena to the Codex Cumanicus.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 35/1 (1981), 1-54.

¹¹⁰ Rásonyi, „Turc Non-islamisés en Occident (Petchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois,” 321.

¹¹¹ Ligeti, „Prolegomena to the Codex Cumanicus,” 3.

se kumanski jezik potonjih tekstova u mnogočemu razlikuje od onoga što je zabilježen u Kumanskome zborniku. Naime, analizirajući kumanski Očenaš, čiji su elementi dakako s vremenom uvelike mađarizirani, Németh je zaključio da se namjesto prvobitnog početnog *y*, kako je zabilježeno u Kumanskome zborniku, nalazi *ŷ*¹¹². Međutim, većina kumanskih antroponima s mađarskih prostora prikazana su s početnim *y*¹¹³. Uz to, kasnija proučavanja srednjovjekovnih kumanskih osobnih imena i imena mjesta počela su sve više otkrivati njihove turkijske korijene¹¹⁴. Upravo će to sada biti u središtu ovog izlaganja, jer smatram da su upravo ti ostaci najbolji pokazatelj prisutnosti i utjecaja Kumana na europskome tlu, s naglaskom dakako, na mađarsko podneblje.

Naime, omanji broj osobnih imena, kao i naziva titula kumanskoga podrijetla upotrebljavao se je u prostorima koje su Kumani u velikom broju naseljavali tijekom razvijenoga srednjeg vijeka, kao naprimjer u Gruziji, Bugarskoj i Vlaškoj. Štoviše, zanimljivo je da su po primitku kršćanstva u tim državama, Kumani, uz nova kršćanska imena, najčešće zadržali i svoja izvorna imena. To im je bilo dopušteno prije svega zato što nije bila riječ o islamskim imenima, već prvenstveno poganskim imenima¹¹⁵. Nadalje, značajna prisutnost i djelovanje Kumana na područjima nekadašnjih kneževina Vlaške i Moldavije rezultirala je da se i na današnjem rumunjskome teritoriju može naići na nevelik broj toponima kumanskoga podrijetla, poput *Ciuturești*, *Tonguzeni*, *Darmanești*, itd., koji su u većini slučajeva izvedeni iz kumanskih osobnih imena¹¹⁶. Kumanska osobna imena, s vremenom dakako rumunjizirana, zabilježena su već i u ranijim poveljama iz 15. stoljeća, te su ih uglavnom nosili pripadnici plemstva i vladarskih dinastija, poput *Aq(q)uš*, *Aqbaš*, *Baraq*, *Borčul*, *Bulmaz*, *Bolsun*, *Čulpan*, *Ordubaš(i)*, *Qaraiman*, *Qaraqizil*, *Qumandur*, *Temirtaš*, itd.¹¹⁷. Ovdje bih htjela istaknuti da su neka imena, poput *Bolsun* i *Qumandur*, nastala od imperativa, što je česta pojava kod turkijskih imena^{118 119}. Uz to, pretpostavljam da su moji čitatelji već upoznati s hipotezom o kumanskome, ili možda bolje rečeno tatarskome, podrijetlu Basarabske dinastije, odnosno njegova utemeljitelja Basaraba. Međutim, ipak mi se čini kako se najviše kumanskih

¹¹² Rásonyi, „Les noms toponymiques comans du Kiskunság,” 140.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ligeti, „Prolegomena to the Codex Cumanicus,” 3.

¹¹⁵ Zachariadou, „Noms coumans à Trébizonde,” 288.

¹¹⁶ Rásonyi, „Turc Non-islamisés en Occident (Petchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois,” 324.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Za više informacija o praksi izvođenja osobnih imena iz imperativa kod turkijskih naroda, predlažem konzultirati Rásonyi, László. „Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15/1/3 (1962), 233-243.

tragova može pronaći u Mađarskoj, što se dakako, i moglo pretpostaviti već prilikom proučavanja kumanske povijesti nakon provale Mongola u Europu.

Kao što je već spomenuto, mađarske povelje koje su izdavane u razdoblju od 13. do 15. stoljeća predstavljaju bitan izvor za proučavanje kumanskoga nasljeđa. Naime, u njima je zabilježeno oko sto pedeset kumanskih antroponima, od kojih je većina vrlo slična onim osobnim imenima, onima kojih je oko sto dvadeset, koja su zapisali ruski kroničari u 12. i 13. stoljeću, kao i onima koji se spominju u rumunjskome kontekstu u 15. i 16. stoljeću¹²⁰. Naime, već je tijekom ovog rada bilo susreta s nekim od najraširenijih kumanskih imena, koja, sagledam li ih sa semantičkoga gledišta, najčešće označavaju neke povijesne činjenice, vjerske ili običajne ideje. Međutim, zasigurno najvidljiviji ostaci kumanskoga jezika mogu se pronaći u brojnim toponimima, koji su se, barem u većini slučajeva, razvili iz pojedinog antroponima. Neki pak toponimi, prvenstveno oni koji su zabilježeni u mađarskim srednjovjekovnim poveljama, nerijetko su izvedeni iz općih imenica koje označavaju osobine krajolika, floru i faunu¹²¹. No, bitno je istaknuti da su arheološka istraživanja iz 20. stoljeća zaslužna za otkriće nekadašnjih brojnih kumanskih naselja čiji se nazivi ne spominju u mađarskim srednjovjekovnim poveljama¹²².

Naime, kumanska naselja u pisanim izvorima počinju se spominjati tek negdje sredinom 14. stoljeća, što je relativno kasno, u odnosu na njihov dolazak u ranom 13. stoljeću. Međutim, u početku se ne spominju pod nekim preciznim nazivom, već više opisnim načinom, odnosno u sintagmi koja označava njegovu neposrednu blizinu s nekim mađarskim predjelom¹²³. Tako se naprimjer, 1349. godine implicitno spominje kumansko naselje kao *Comanis in circuitu villarum Abad et Thumajmunustra*, odnosno Kumani u blizini gradova Abada i Tomajmonostore. Također, nerijetko bi ih se moglo locirati i prilikom zapisa imena nekog kumanskoga vlasnika koji je posjedovao komad zemlje, označivan u poveljama imenicom *descensus*. Potonje se dade uočiti u primjeru iz 1328. godine, *Boza filium Bolachuch in descensu ipsius*, odnosno *Bolačukov sin Boza u vlastitom naselju*. Takva neprecizna geografska smještanja Kumana dakako da svjedoče, štoviše potvrđuju pretpostavku da su još skoro jedno stoljeće po smještanju u mađarski teritorij, Kumani ostali vjerni svojem načinu života. Njihova prva naselja bila su dakle, nomadskoga karaktera te upravo zbog toga što su često mijenjali lokacije nisu bili zapisani u poveljama.

¹²⁰ Rásonyi, „Turc Non-islamisés en Occident (Petchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois,” 321.

¹²¹ Ibid, 322.

¹²² Pálóczi-Horváth, „L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie,” 329.

¹²³ Ibid, 330.

Usporedo s time, od početka 14. stoljeća u izvorima se spominju i prva kumanska naselja koja postepeno počinju dobivati svoj precizan naziv. Mađarski lingvist Géza Kuun ponudio je krajem 19. stoljeća povijesno uvjetovanu klasifikaciju toponima u tri skupine, koja će mi ovom prilikom poslužiti. Naime, najčešći i najvažniji kumanski toponimi izvedeni su od imena posjednika zemlje, odnosno *capitanus desecensus* u poveljama, dok su ostali bili zapravo nazivi mađarskih sela koja su postojala i prije naseljavanja Kumana, primjerice *Szentkirályszállás* i *Ágasegyház*, ili pak mađarski nazivi koji su posjedovali karakteristike naselja, poput *Kisszállás* i *Újzállás*¹²⁴. U slučaju potonje dvije skupine, tragovi kumanskoga jezika u njihovim toponimima ne mogu se uočiti, ali arheološka istraživanja ukazuju na to da je riječ o naseobinama koje su naseljavali, između ostaloga, Kumani. Namjera mi je dati kraći prikaz, odnosno tumačenje toponima prvenstveno iz prve skupine, pri čemu ću se ponajviše poslužiti radovima istaknutoga mađarskog turkologa Lászla Rásonyija.

Sagledaju li se malo pozornije kumanski toponimi koji su zabilježeni i sačuvani zahvaljujući dvorskoj kancelariji, može se uočiti kako je do toga došlo tek kada su se potonji već poprilično prilagodili mađarskome lingvističkom sustavu¹²⁵. Naime, kao što je već spomenuto, kumanski toponimi nastajali su većinom od nekog osobnog imena, na koje su se dodavali mađarski posvojni sufixi poput *-szállása*, *-ülése*, *-népe*, *-háza*, itd., pri čemu je nastajala genitivna konstrukcija u značenju naselje/prebivalište/kuća od nekoga¹²⁶. Odlični primjeri za to su *Althokzállása*, *Balthazállása*, *Bugacházza*, *Buzganzállás*, *Kempeczzállása*, *Kengchegzállása*, *Kethenzállása*, *Scancscállása*, *Tazlarzállás*, *Jarmanelekzállása*, itd., prvi čemu moramo naglasiti da je riječ o oblicima koji su najranije zabilježeni te da je u nekim slučajevima došlo do promjene pa je danas prepoznatljiv tek pod drugim nazivom. Tako je naprimjer mjesto *Kethenzállása* u 17. stoljeću zabilježeno kao *Kötöny* i *Kötön*, dok je danas poznato pod nazivom *Kötönypuszta*. Njegovo porijeklo zasigurno se daje pronaći u imenu već itekako poznatoga „Kötäna, kralja Kumana“¹²⁷, koje upućuje na sposobnost onoga koji nosi to ime da jaše konja¹²⁸. Moglo bi se zaključiti kako je ime *Kötän*, kao i njegove mnogobrojne izvedenice, bilo veoma rašireno, a i pretpostavljam, omiljeno, ime među nomadima središnje Azije.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Rásonyi, „Les noms toponymiques comans du Kiskunság,“ 76.

¹²⁶ Pálóczi-Horváth, „L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie,“ 330.

¹²⁷ Rogerije, citirano u Rásonyi, „Les noms toponymiques comans du Kiskunság,“ 112.

¹²⁸ Rásonyi, „Turc Non-islamisés en Occident (Petchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois,“ 321.

Naime, u svim navedenim slučajevima jasno je, možda doduše i ne baš na prvi pogled, da je riječ o antroponimskim toponimima. *Althokzállása* je najvjerojatnije nastao od imena *Althok*, odnosno *artuq*, inače staroturkijske opće imenice poznate i današnjem turkijskome uhu, u značenju suvišak. *Balthazállása* se nalazi u jugoistočnom dijelu tzv. Kiskunsága, odnosno Male Kumanije, i njegov naziv nastao je od imena *Baltha*, jednog od kumanskih posjednika iz ranog 15. stoljeća. Naime, riječ je o poprilično čestom kumanskome imenu koje se davalo novorođenčetu čija je prva stvar koju je vidio ili izrekao bila *balta*, odnosno „sjekira“. No, djetetu se ponekad nadjevalo ime ovisno o mjestu njegova rođenja, kao što je to slučaj s imenom *Bugaz*, koji se je dakle rodio u nekom klancu. Od tog imena dobiven je toponim *Bugachazza*, danas poznat kao *Bugac*. *Kengchegzállása* koji danas postoji pod imenom *Köncsög* te se nalazi u blizini grada Kečkemeta u istočnom dijelu središnje Mađarske, svoje je ime dobio najvjerojatnije po velikome kumanskom vođi Könčäku. Toponim *Jarmanelekzállása* nesumnjivo potječe od osobnoga imena *Y(J)arman*, u značenju „uspni se“. Smatram važnim to istaknuti, jer kao što je već ranije spomenuto, osobna imena nerijetko su bila imperativni oblici glagola koji su zapravo služili kao svojevrсни kreatori sudbine novorođenčeta. Na isti način može se objasniti i naziv grada Debrecin, što je zapravo imperativni oblik za drugo lice jednine *Tebräsin*, odnosno *Debresün*, u značenju „pomakni se“¹²⁹.

Nadalje, neki kumanski toponimi nastali su dodavanjem (staro)turkijskog sufiksa *-la*, *-le*¹³⁰, koji je također služio za izražavanje posvojnoga odnosa, kao što se to može uočiti u imenima mjesta poput *Kargala*, *Ügüle*, *Kürküle*, *Chengele*, itd. Naime, iako se imenica *karga* vrlo često spominje kao osobno ime, te samim time i kao naziv za cijeli jedan klan, u ovom slučaju toponim *Kargala* najvjerojatnije nije izveden iz njega. Točnije rečeno, izveden jest iz te imenice, ali zato što je riječ o prostoru gdje je obitavalo mnogo gavrana. Istu pojavu može se uočiti i u toponimu *Ügüle*, koji upućuje da je riječ o prostoru s mnogo sova, te toponimu *Kürküle*, koji je pak obilovao „pticama nalik tetrijebima“¹³¹. *Chengele* se danas kao općina imena *Csengele* nalazi u sklopu grada Segedina, a naziv je dobila po mnoštvu raznovrsnih grmova.

Naposljetku, daleko od toga da sam uopće uspjela spomenuti, a kamoli i ukratko pojasniti, mnoštvo kumanskih toponima što su se razvili iz kumanskih osobnih imena. Naime, u ovim kratkim odlomcima htjela sam tek obratiti pozornost čitatelja na postojanje

¹²⁹ Rásonyi, „Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques,“ 233.

¹³⁰ Rásonyi, „Les noms toponymiques comans du Kiskunság,“ 114.

¹³¹ Ibid 121.

velikoga broja kumanskih, zapravo moglo bi se reći (staro)turkijskih, jezičnih ostataka ponajviše na područjima današnje Mađarske, Bugarske, Rumunjske i Gruzije. Upravo sam i na taj način htjela naglasiti kako se Kumanima, iako već odavno asimiliranima sa svojim starosjedićkim susjedima, mogu pronaći tragovi, koji ne samo da svjedoče o nekadašnjoj ali ne i zaboravljenoj staroturkijskoj prisutnosti među Europljanima, već i o njihovom utjecaju kao, usuđujem se kazati, nepopustljivih nomada.

5. Zaključak

Glavni cilj ovoga diplomskog rada bila je ponajprije razrada povijesnih okolnosti i prisutnosti Kumana tijekom razvijenoga srednjeg vijeka u istočnoj Europi. Na samom početku rada bavila sam se njihovom etnogenezom te sam došla do zaključka da su Kumani predstavljali jednu veliku heterogenu nomadsku konfederaciju koja se sastojala od velikog broja plemena, od kojih je većina bila turkijskoga podrijetla, dočim su ostala posjedovala određene mongolske i iranske elemente. Na europski prostor došli su sredinom 11. stoljeća te su sve do provale Mongola u Europu sredinom 13. stoljeća dominirali velikim područjem od istočnih obala Dunava na zapadu do rijeke Irtiš na istoku. Pojedina kumanska plemena izvršila su velik utjecaj na moćne srednjovjekovne države, odnosno Kijevsku državu, Bizant i Mađarsku, u čije su granice redovito prodirali već prilikom dolaska pred europska vrata. Kao *Polovci*, koji su naseljavali područje između rijeka Don, Urala i Volge, vrlo često su prodirali u teritorij Kijevske države tijekom 12. stoljeća i zadobili naziv divlji Kumani. Istovremeno, bili su i saveznikom mnogih ruskih kneževa u njihovim često uspješnim zauzimanjima središnje vlasti u Kijevu. Međutim, usuđujem se zaključiti da su, kao *Scythiani*, možda i ponajviše ostali zapamćeni kao glavna pokretačka sila u uspostavljanju Drugoga Bugarskog Carstva 1185. godine, zbog čega su bili velik trn u oku Bizantu, čiji su teritorij redovito harali preko dva stoljeća. Bez kumanske stalne vojne ispomoći i potpore, kao i njihove ratne spremne, bugarsko-vlaški savez ne bi se možda bio uspio osloboditi bizantske vlasti. Međutim, iako su dunavski Kumani predstavljali poprilično snažnu i značajnu silu kako u bugarsko-vlaškome, tako i u bizantskome i nikejskome kontekstu, smatram da nisu mogli trajnije ugroziti suverenitet navedenih država, ponajviše zbog toga što su bili politički neujedinjeni. Naposljetku, provala Mongola stala je na kraj kumanskoj dominaciji nad istočnoeuropskim stepama te ih je zadesilo ono što je zadesilo i Pečenege i Oguze i ostale prilikom, uvjetno rečeno, njihove provale sredinom 11. stoljeća. Kumanska plemena potpala su pod vlast novih stepskih vladara, no neki su, čini mi se, radije odabrali odreći se svog nomadskog načina

života i živjeti poput svojih starosjedilačkih susjeda ponajprije unutar bizantskih, bugarskih i mađarskih granica. Porazi što su zadobili od Mongola nagnali su ih da prime kršćanstvo te da se kroz par stoljeća u potpunosti asimiliraju sa stanovništvom navedenih država. Međutim, iako smijem reći da je do kraja srednjega vijeka došlo do potpunog gubitka izvornoga nomadskog identiteta Kumana, djelići potonjega mogu se pronaći u brojnim toponimima izvedenih iz kumanskih osobnih imena diljem središnje Mađarske, ali i nekih balkanskih predjela. Na taj način, Kumanima se može naći i ući u trag i izvan srednjovjekovnih kronika i povelja.

6. Prilozi

Prilog 1: Kipčacka steпа

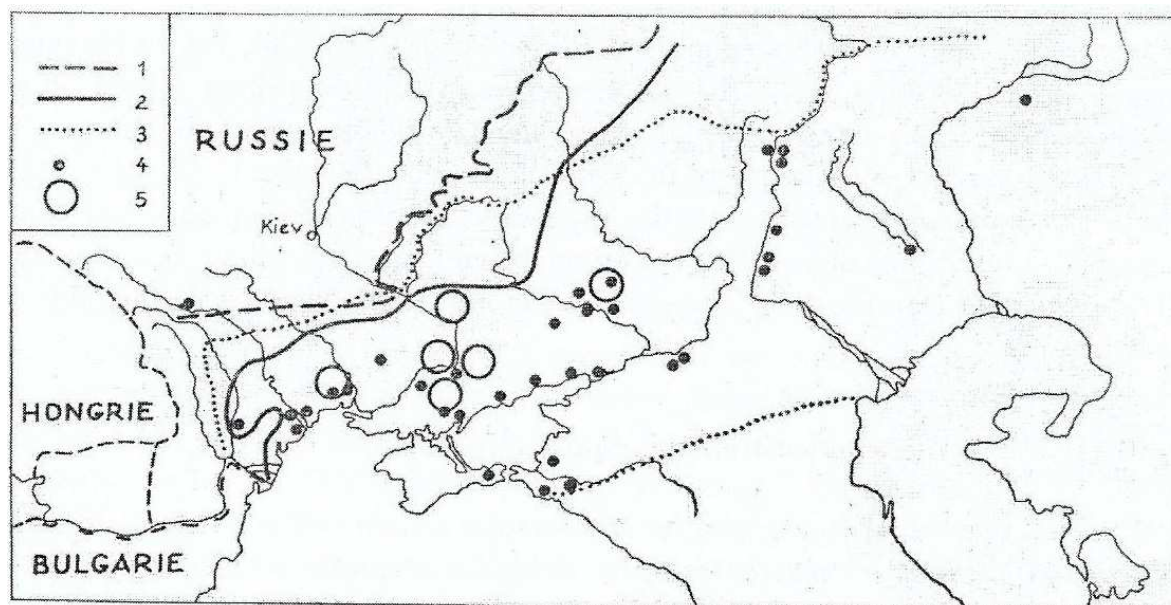

Prilog 2: Kumanska (kipčacka) konfederacija u prvoj polovici 13. stoljeća

(izvor: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:State_of_Cuman-Kipchak_\(13.\)_tr.png](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:State_of_Cuman-Kipchak_(13.)_tr.png))

Prilog 3: Kumanski teritoriji u istočnoj Europi u 12. stoljeću

(izvor: Pálóczi-Horváth 1975:317, prema A. Rasovskom, G. Fedorovu-Davydovu, S. Pletnevi i K. V. Kudrjašovu)

Prilog 4: Istočna Europa početkom 13. stoljeća

(izvor: https://www.worldhistorymaps.info/images/East-Hem_1200ad.jpg)

Prilog 5: Hazarska država u 9. stoljeću

(izvor: https://www.bibliotecapleyades.net/sociopolitica/esp_sociopol_khazar03.htm)

Prilog 6: Porječje Volge (rijeka istočne Europe)

(izvor: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Volgarivermap.png>)

Prilog 7: Kijevska država

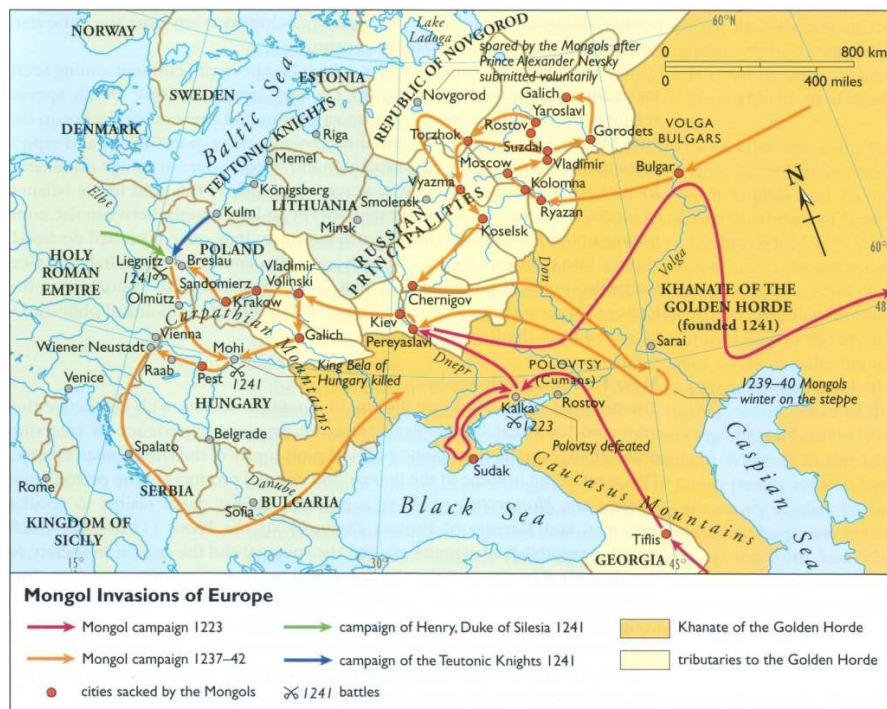
(izvor: <https://www.britannica.com/topic/Kievan-Rus>)

Prilog 8: Drugo Bugarsko Carstvo u 13. stoljeću

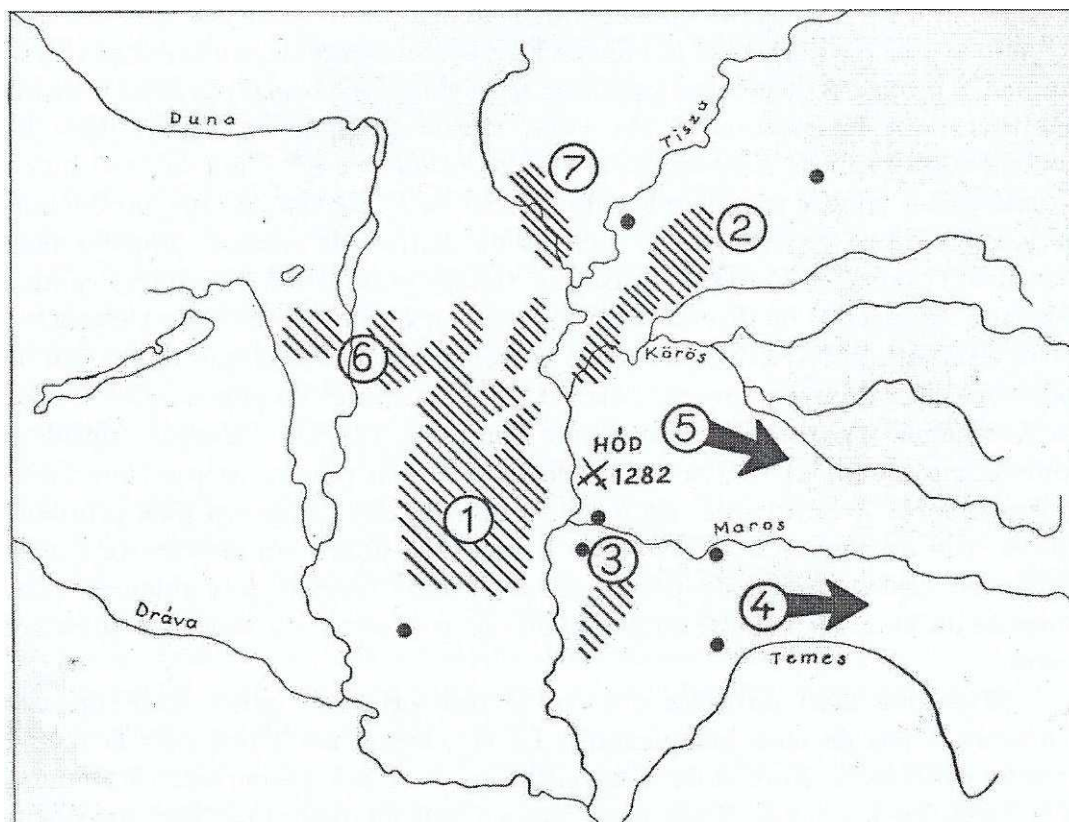
(izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bulgaria-Ivan_Asen_2.png)

Prilog 9: Mongolsko osvajanje Europe

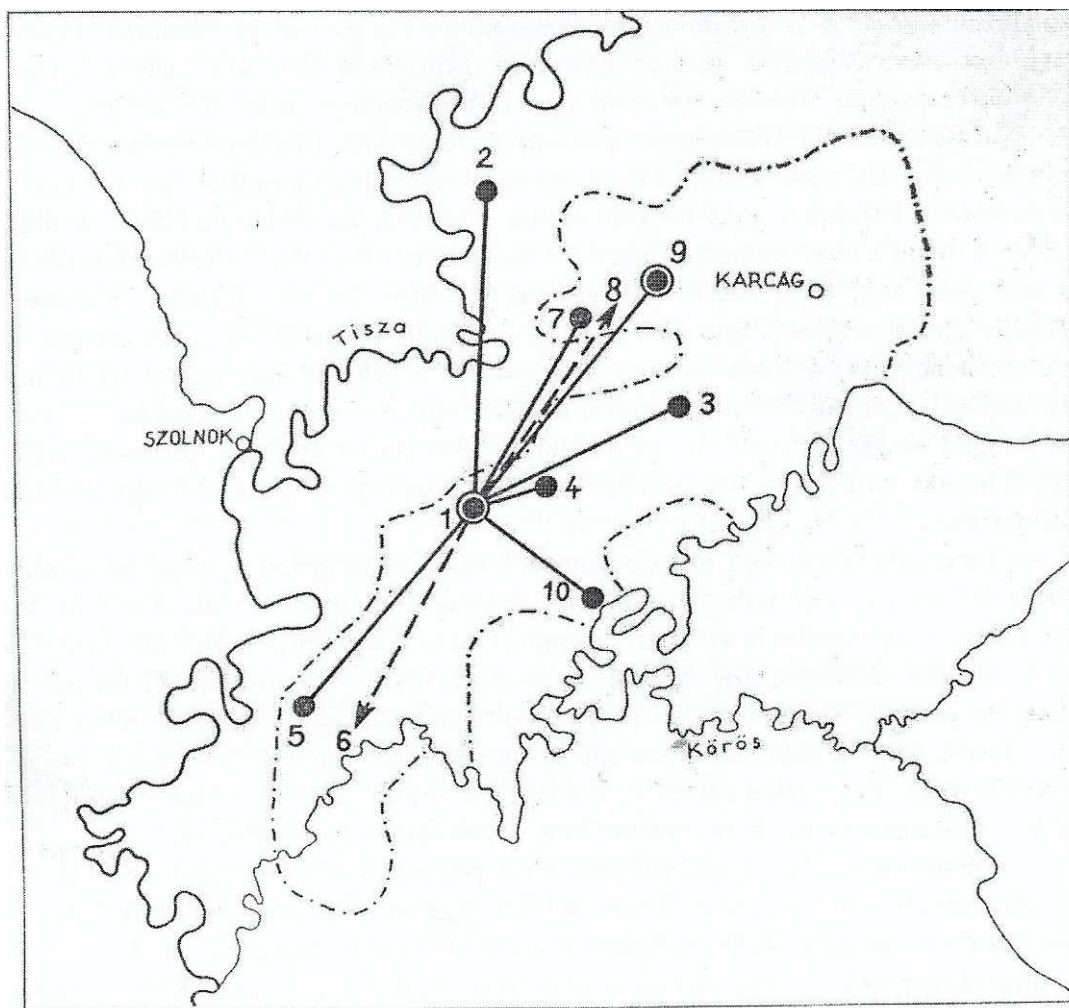
(izvor: <https://www.quora.com/What-if-Genghis-Khan-conquered-Europe>)

Prilog 10: Sedam kumanskih klanova u Mađarskome Kraljevstvu u kasnom 13. stoljeću

(izvor: Pálóczi-Horváth 1975:320, prema G. Fedorovu-Dayidovu)

Prilog 11: Kumanski teritorij u sklopu Mađarskoga Kraljevstva u 14. i 15. stoljeću

(izvor: Pálóczi-Horváth 1975:324)

7. Literatura

1. Angold, Michael. *The Byzantine Empire 1025-1204 A Political History*. New York: Longman, 1984.
2. Bartusis, Mark Charles. „On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium.“ *Dumbarton Oaks Papers*, 44 (1990), 1-26.
3. Brandt, Miroslav. *Povijest Rusije u srednjem vijeku*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.
4. Golden, Peter. „The Polovci Dikii.“ *Harvard Ukrainian Studies*, 3-4/1 (1979-1980), 296-309.
5. Golden, Peter. „Codex Cumanicus.“ u *Central Asian Monuments*, uredio Hasan Bülent Paksoy, 29-51. Istanbul: Isis Press, 1992.
6. Golden, Peter. „Religion Among the Qipčaks of Medieval Eurasia.“ *Central Asiatic Journal*, 42/2 (1998), 180-237.
7. Golden, Peter, „Notes on the Qipchaq Tribes: Kimeks and Yemeks.“ u *The Turks.1, Early Ages*, uredili Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz i Osman Karatay, 660-670. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002.
8. Gökbel, Ahmet, „Kipchaks and Kumans.“ u *The Turks.1, Early Ages*, uredili Hasan Celal Güzel , C. Cem Oğuz i Osman Karatay, 643-659. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002.
9. Hostler, Charles Warren. *The Turks of Central Asia*. Westport Connecticut: Praeger, 1993.
10. Kovács, Szilvia. „Bortz, a Cuman Chief in the 13th Century.“ *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58/3 (2005), 255-266.
11. Ligeti, Louis. „Prolegomena to the Codex Cumanicus.“ *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 35/1 (1981), 1-54.
12. Makkai, László, „Transformation into a Western-Type State, 1196-1301.“ u *A History of Hungary*, uredili Peter F. Sugar, Péter Hanák i Tibor Frank, 23-33. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1994.
13. Ostrogorski, Georgije. *Povijest Bizanta*. Preveli Marina Miladinov i Kiril Miladinov. Zagreb: Golden Marketing, 2006.
14. Pálóczi-Horváth, András. „L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie.“ *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 29/3 (1975), 313-333.

15. Rásonyi, László. „Les noms toponymiques comans du Kiskunság.“ *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 7/1/2 (1957), 73-146.
16. Rásonyi, László. „Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques.“ *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15/1/3 (1962), 233-243.
17. Rásonyi, László. „Les anthroponymes comans de Hongrie.“ *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20/2 (1967), 135-149.
18. Rásonyi, László, „Turcs Non-islamisés en Occident (Petchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois)“, u *History of the Turkic Peoples in the Pre-islamic period = Histoire des peuples turcs à l'époque pré-islamique*, uredili Hans Robert Roemer i Wolfgang-Ekkehard Scharlipp, 303-327. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2000.
19. Roux, Jean-Paul, „Historical Introduction“, u *The Turkic People of the World*, uredila Margaret Bainbridge, 1-30. London: Kegan Paul International, 1993.
20. The Tale of Igor's Campaign. Preveli Jack V. Haney i Eric Dahl. Seattle, 1992.
21. Uydu Yücel, Mualla, „Kumanlar / Kıpçaklar“, u *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, uredili Osman Karatay i Serkan Acar, 541-575. Istanbul: Kitabevi, 2013.
22. Vásáry, István. „Cuman Warriors in the Fight of Byzantium with the Latins.“ *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 57/3 (2004), 263-270.
23. Vásáry, István. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
24. Yakubovskiy, Aleksandr. *Altın Ordu ve Çöküşü*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
25. Zachariadou, Elizabeth. „Noms coumans à Trébizonde.“ *Revue des études byzantines*, 53 (1995), 285-288.
26. Enciklopedija Britannica
<https://www.britannica.com/> (stranica konzultirana od svibnja do srpnja 2019.)
27. Enciklopedija Proleksis
<http://proleksis.lzmk.hr/> (stranica konzultirana od svibnja do srpnja 2019.)
28. Englesko-hrvatski online
rječnik Glosbe <https://hr.glosbe.com/en/hr> (stranica konzultirana od svibnja do srpnja 2019.)
29. Hrvatska enciklopedija <http://www.enciklopedija.hr/> (stranica konzultirana od svibnja do srpnja 2019.)

30. Hrvatski jezični portal <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (stranica konzultirana od svibnja do srpnja 2019.)

8. Sažetak

Ovaj diplomski rad posvećen je Kumanima, turkijskome nomadskom narodu koji je od sredine 11. stoljeća do provale Mongola u 13. stoljeću dominirao ogromnom istočnoeuropskom ravnicom. Kao vrsni nomadski ratnici često su ulazili u sukobe sa susjednim državama, a ponajviše s Kijevskom državom i Bizantom. Istovremeno, kao izrazito učinkovita vojna snaga uvijek na raspolaganju svojemu savezniku, djelovali su i kao agensi u ponovnoj obnovi nezavisne Bugarske. Njihov status i položaj bitno se mijenjaju s provalom Mongola, događajem koji će, kao i u slučaju mnogih drugih naroda, zapečatiti njihovu sudbinu. Međutim, koliki su zapravo utjecaj imala kumanska plemena na političku povijest razvijenoga srednjeg vijeka? Ovaj rad nastoji ponuditi odgovor na to pitanje.

Ključne riječi: Kumani, Drugo Bugarsko Carstvo, nomadi, Kijevska država, Mađarska.

Abstract

The present master's thesis pays particular attention to the Cumans, a Turkic nomadic people that ruled over the vast area of the eastern European steppes from the middle of the 11th century until the Mongol invasion of the 13th century. As exceptional nomadic warriors, they often engaged in conflicts with the neighbouring states, especially with Kievan Rus' and Byzantium. At the same time, as a highly efficient military support always at their ally's disposal, they acted as a trigger in a restoration of the independent Bulgaria. Their situation profoundly changes with the Mongol invasion, an event that will, as in the case of many other peoples, seal their destiny. However, how grand of an impact have these Cuman tribes had on the political history of the High Middle Ages? The present paper proposes to give an answer to that question.

Keywords: Cumans, Second Bulgarian Empire, nomads, Kievan Rus', Hungary.